

„STUDIA I MATERIAŁY”, t. 5
EUROPA JAGELLONICA 1386–1572
SZTUKA, KULTURA I POLITYKA W EUROPIE ŚRODKOWEJ
ZA PANOWANIA JAGIELLONÓW

Redakcja naukowa
Przemysław Mrozowski, Paweł Tyszka, Piotr Węcowski

ARCHITEKTURA SIEDZIB
ZYGMUNTA STAREGO JAKO WYRAZ
DBAŁOŚCI O WIZERUNEK DYNASTII
RESIDENZEN SIGISMUNDS I. ALTEN IM
KONTEXT DER DYNASTISCHEN IMAGEPFLEGE

TOMASZ TORBUS
ORCID: 0000-0001-5872-195X

Słowa kluczowe:

Zygmunt I Stary, rezydencje królewskie, fundacje królewskie,
Zamek Królewski na Wawelu, Dolny Zamek w Wilnie,
królewskie rezydencja sejmowe

ISBN 978-83-7022-214-7
ARX REGIA® WYDAWNICTWO ZAMKU KRÓLEWSKIEGO W WARSZAWIE – MUZEUM
ZAMEK KRÓLEWSKI W WARSZAWIE – MUZEUM 2015

Tomasz Torbus

ARCHITEKTURA SIEDZIB ZYGMUNTA STAREGO JAKO WYRAZ DBAŁOŚCI O WIZERUNEK DYNASTII

Nuż więc zaś podźmy do budowania,
I toć iście godno wychwalania,
Bo za niego najpierwej powstało,
Poślachciło tym Polski niemało.
Jaki zamek budował w Krakowie,
w Sędomierzu i wieżę w Piotrkowie,
Jaki też dwór w Wilnie i w Radomiu,
I Kamieńca poprawił w Podolu.

Rymem tym Andrzej Trzcieski w 1565 r. gloryfikował Zygmunta Starego, inicjatora budowy rezydencji w newralgicznych centrach państwa¹. Ten świadomy królewski program budowlany rozpoczął się z koronacją Zygmunta w styczniu 1507 r. i trwał z różną intensywnością do 2. połowy lat 30. XVI w. Koncepcja krakowskiej monumentalnej rezydencji królewskiej z arkadowym dziedzińcem powstała przed kongresem wiedeńskim 1515 r., wtedy też rozpoczęto budowę dalszych wzmiankowanych w cytowanym wierszu rezydencji. Były to czasy najostrzejszej rywalizacji jagiellońsko-habsburskiej, a podjęte działania budowlane są jej odzwierciedleniem².

Działalność fundacyjna króla nie jest dotąd dostatecznie opracowana. Nawet zamek na Wawelu mimo unikatowości na skalę światową nie miał do niedawna własnej monografii architektonicznej; trudno bowiem za taką uznać pracę Tomkowicza z 1908 r.³. Dopiero w ostatnich latach pojawiły się prace, które – nawet jeżeli nie są monografią budowli *sensu stricto* – niesłychanie rozszerzają nasz stan badań na ten temat. Stanowi ją praca Tomasza Ratajczaka o Benedyckie zwanym Sandomierzaninem, pośmiertnie wydana historia faz budowy pióra Andrzeja Fischingera, wzbogacona (szczególnie w wersji angielskiej) o wątek interpretacyjny

¹ Trzcieski PP, s. 233.

² Torbus 2014a.

³ Tomkowicz 1908.

Marcina Fabiańskiego, drobiazgowa analiza programu mieszkalnego oraz – dwa lata później – programu treściowego rezydencji wawelskiej, jej dekoracji i wyposażenia – obie prace autorstwa Stanisława Mossakowskiego⁴. Mimo sporej liczby szczegółowych opracowań dotyczących innych zamków Zygmunta I brakuje większych prac łączących je w jedną całość⁵ – tzn. rozpoznających w nich grupę obiektów powstałych ze wspólnej motywacji fundatora. Tylko w zarysach dostrzega to praca Mieczysława Morki o całości mecenatu artystycznego Zygmunta Starego⁶.

ZYGMUNT CZY ALEKSANDER: POCZĄTKI NOWOŻYTNEJ PRZEBUDOWY WAWELU

Najważniejszą siedzibą Jagiellonów był krakowski Wawel – punkt odniesienia do innych rezydencji – stąd krótka rekapitulacja naszej wiedzy o jego przemianach architektonicznych. Pożar zamku, który miał miejsce w 1499 r., był raczej pretekstem aniżeli powodem restrukturyzacji rezydencji królewskiej. Być może jeszcze za Jana Olbrachta odremontowano Kurzą Stopę. Najstarsze źródła dotyczące budowy pochodzą ze stycznia 1507 r., czyli koronacji Zygmunta Starego, i tak datowano tradycyjnie początek przemian monarszej rezydencji. 30 lat temu Andrzej Fischinger słusznie odrzucił łączenie najstarszego zachodniego skrzydła (il. 1) z Elżbietą Rakuszanką, jako że analiza źródeł wykazała, iż mieszkała ona gdzie indziej, a herb Habsburgów na wykuszu był zbyt często występującym motywem, by mógł precyzować funkcje budynku i jego datowanie. Polemiki, a przynajmniej komentarza, wymaga propozycja Fischingera datowania tej części zamku, jak też nazwanie jej pałacem Aleksandra⁷.

Spekulatywne jest łączenie go z osobą Eberharda z Koblencji⁸ lub – jak uważa Tomasz Ratajczak – z podkrakowskiego Kobyłca⁹. Postać tę pomijano we wcześniejszej literaturze lub lekceważono w związku z itolocentryzmem i najprawdopodobniej też germanofobią – Tadeusz Dobrowolski nazywa go wręcz „rzemieślnikiem poślednim, a przy tym gwałtownym i awanturniczym”¹⁰. Obecnie mamy do czynienia z odwrotną tendencją. Fischinger uznał go nawet za głównego architekta początków przebudowy Wawelu. Kontynuując ten wątek, Krzysztof Czyżewski

⁴ Ratajczak 2011; Fischinger, Fabiański 2009; Fischinger, Fabiański 2013; Mossakowski 2013; Mossakowski 2015.

⁵ Jedynie dwóch autorów zajmowało się w ostatnich latach całą grupą zamków zygmunto-
wskich, dochodząc częstokroć – jak w cytowanym poniżej angielskojęzycznym artykule – do bardzo kontrowersyjnych teorii: Urszula Borkowska (Borkowska 2001, s. 9–31; Borkowska 2004, s. 105–114) oraz Tomasz Ratajczak (Ratajczak 2006, s. 5–39).

⁶ Morka 2006.

⁷ Dokładniej architektami wawelskimi zajmuję się w artykule: Torbus 2014b.

⁸ Fischinger 1990, s. 79–93.

⁹ Ratajczak 2011, s. 114. W 1517 r. zanotowano: *Ebreth meürer de Cobilecz*, Kielbicka, Wojas KPPMK, s. 35.

¹⁰ Dobrowolski 1965, s. 80.

1. Kraków, Zamek Królewski na Wawelu, skrzydło zachodnie

i Marek Walczak odnaleźli podobieństwa formalne między sklepieniami kościołów koblenckich (NMP i św. Kastora) a świątynią parafialną w Starym Wiśniczu, domniemając, że mogłaby być autorstwa mistrza Eberharda¹¹. O Eberhardzie odnajdujemy wzmiankę jedynie raz w kontekście zachodniego skrzydła Wawelu, w ramach wydatków Kościeleckiego: „Tegoż dnia – 18 kwietnia [1508] – 12 miar płótna z Lundu na polecenie królewskie Szymonowi stolarzowi i Eberhardowi murarzowi danego, kupilem i zapłaciłem. Podobnie tyle samo płótna zwanego tritlyach dla rodziny i towarzyszy stolarza na polecenie królewskie kupiono. Także tegoż dnia [18 kwietnia 1508 r.] 6 łokci płótna na polecenie królewskie kupionego Eberardowi kupilem i zapłaciłem, albowiem pierwsze płótno przez niego przyjęte, dane jest Krzysztofowi stolarzowi [w oryginale: *architectus*]”¹². Były to typowe kwartalne wynagrodzenia dla rzemieślników. Wynika stąd, że Eberhard był głównym murarzem, prawdopodobnie wykonawcą budowy, a tylko hipotetycznie jej projektantem. Mógł on moim zdaniem piastować to stanowisko za czasów Aleksandra i w pierwszych miesiącach za nowego króla – Zygmunta.

¹¹ Czyżewski, Walczak 2004, s. 325–339, tu: s. 331.

¹² *Deodecim mensuras panni Lundensis de mandato regio Simoni mensatori. Ebreardo muratori dati, emi et solvi. – Item stamen panni tritlyach [?] pro familia et sociis mensatoris praedicti de mandato regio empti. – Item die eadem sex ulnas panni Lundensis de mandato Regio Ebreardo muratori empto emi et solvi... nam prior pannus pro eo receptus datus est Cristofor [sic] architectori*, Chmiel WMAZ, s. 14 [dopiski w nawiasach autorstwa Adama Chmiela].

Wczesne datowanie skrzydła zachodniego oparte jest na jedynym źródle pochodzącym z lipca 1507 r. W rachunkach podskarbiego Andrzeja Kościeleckiego czytamy: „Dałem Błażejowi kotlarzowi za dwie gałki odebrane niegdyś przez Jana Jordana i dotąd niezapłacone, na nowy wzniesiony i ufundowany budynek na zamku krakowskim florenów 10, co czyni marek 6/12/”¹³. Wiadomo, że Jan Jordan umarł w maju 1507 r., czyli gałki, którymi tradycyjnie wieńczono dachy nowych budowli, zamówiono przed tą datą. Najczęściej robiono to odpowiednio wcześniej, przed końcem robót, gdy mury danego budynku już stały: w 1510 r. dla skrzydła północnego, a w 1526 r. dla wschodniego. Wynika z tego, że roboty rozpoczęto rok czy dwa lata przed zamówieniem gałek, jeszcze za panowania Aleksandra I. W roku 1503 wicekanclerz koronny Maciej Drzewicki napisał do biskupa warmińskiego Łukasza Watzenrode o królewskiej kasie: „tutaj wszystko rozdrapane zostało bezwstydnie i z największą szkodą Rzeczypospolitej; każdy bowiem pragnie być bogatym, króla i państwo w tył odrzucając – ale dosyć doświadczyliśmy, co znaczą prywatne zasoby a publiczny niedostatek”¹⁴. Dopiero w 1504 r. zreformowano skarb królewski, co zaowocowało kumulacją okazałej kwoty i otwarciem możliwości w zakresie inwestycji budowlanych. Tak więc inicjatorem rozbudowy Wawelu był najpewniej Aleksander I. Jego fundacje dopiero niedawno wydobyto z niepamięci – w znacznej mierze za zasługą Roberta Kunkla – i uznano ich ważną rolę w dziejach polskiej sztuki¹⁵. Panował on w Koronie, jak wiadomo, w latach 1501–1506, z czego około dwóch lat spędził w Krakowie, a resztę na Litwie i w Prusach. W Wielkim Księstwie, w którym zresztą panował już od 1492 r., był fundatorem wybitnych dzieł późnogotyckich, przede wszystkim kompleksu klasztornego wileńskich bernardynów i unikatowego kościoła św. Anny, a prawdopodobnie też obronnych cerkwi w Małomożejkowie i Synkowiczach. Wszystkie wymienione litewskie dzieła operowały wyrafinowanym późnogotyckim „słownictwem” stylowym, natomiast z renesansem wawelskim nie miały nic wspólnego. Jak wynika z inskrypcji pierwszego dzieła renesansowego w Krakowie – niszy nagrobka Jana Olbrachta w katedrze wawelskiej – Aleksander nie był jego współfundatorem.

Również nie można łączyć z osobą króla Aleksandra wykusa zachodniego skrzydła zamku (il. 2). Mimo teorii głoszącej, że jego twórca Franciszek Włoch (Franciscus Italus) przyjechał z Erazmem Ciołkiem bezpośrednio z Włoch¹⁶, ważne argumenty wskazują na to, że pracował na usługach księcia Zygmunta na Węgrzech. Mówią o tym pośrednio źródła oraz porównanie form kamieniarki w Krakowie i Peszcie. Najprawdopodobniej więc dopiero, kiedy król Zygmunt przejął w 1507 r.

¹³ *Item [...] dedi Blasio caldeatori alias kotlarz pro duobus globis per olim dominum Johannem Jordan receptarum (s) et husque non solutarum super novam domum erectionis et foundationis in castro Cracoviensi florenos decem, qui faciunt [=] mrc. 6/12/-*, Chmiel WMAZ, s. 10.

¹⁴ *Hic enim omnia direpta sunt impudenter et cum maximo incommodo Reipublice, quilibet enim cupit esse locuplex rege et Republica in tergum proiecta; sed satis experti sumus, quid private facultates quidve publica valeat inopia*, Papée AAKP, nr 193, s. 321.

¹⁵ Kunkel 1997, s. 129–143; Kunkel 2000, s. 39–48.

¹⁶ Fischinger 1990. Por. również Ratajczak 2011, s. 89–90.

2. Kraków, Zamek Królewski na Wawelu, wykusz w skrzydle zachodnim

pieczę nad rozpoczętą przez Aleksandra budową, powierzył jej prowadzenie sprostowanemu przez siebie kamieniarzowi Franciszkowi. Nie zbudowano zresztą wiele za czasów Aleksandra, skoro ten sam Decjusz w innym miejscu notuje: „Król [Zygmunt] w końcu idąc za radami zaczął wznosić od nowych fundamentów w części zachodniej i zdobić budowlami zamek krakowski, z każdej strony w ruinie, niegodny siedziby królewskiej [...]. [Zdarzyło się to] czwartego dnia maja, kiedy to [król] wyruszywszy z Krakowa, oddał się wojnie litewskiej”¹⁷.

¹⁷ *Postremo arcem Cracoviensem, undique ruinosam, veluti sede regia indignam, in parte, quae ad occidentem est, a fundamentis novis erigere ornareque aedificiis coepit hisque consiliis usus, [...] ad quartum diem Maii Cracoviae consedit, quo die Cracoviam egressus Lithuanico bello operam dare coepit, Decius DSRT, s. 25 (polskie tłumaczenie: Decjusz KCKZ, s. 31).*

ZYGMUNTOWSKI PAŁAC Z LOGGIAMI

Zygmuntowi Staremu należy przypisać monumentalną rozbudowę zamku królewskiego na Wawelu. Około 1510 r. wiążąca stała się koncepcja gmachu z arkadowym dziedzińcem (il. 3). Plany te zastąpiły późnogotycką rezydencję dwuskrzydłową, która na podobieństwo węgierskich budowli otrzymała włoską dekorację – budziańskie obramienia okien czy wspomniany już wykusz, który *notabene* wraz z powstaniem loggii utracił swoją funkcję. Mimo problemów pojawiających się w trakcie analizy porównawczej późniejszych elementów kondygnacji loggii należy przyjąć, że głównym architektem Zygmunta na początku drugiej dekady XVI w., czyli co najmniej współautorem koncepcji monumentalnego pałacu, był Franciszek Włoch, który zastąpił być może na tym stanowisku Eberharda. Potwierdza to adnotacja Decjusza: „Tego roku [1516], szóstego października Franciszek Włoch, wybitny budowniczy, wyzionął ducha, wiele lat wcześniej nękany chorobą francuską. On to,

3. Kraków, Zamek Królewski na Wawelu, rzut parteru

cokolwiek ze sztuki włoskiej do tego dnia zostało na zamku krakowskim dokonane, z każdej strony, i z tej, która spogląda na miasto, i z tej, która otacza świątynię świętego Wacława, swoim geniuszem do doskonałości doprowadził¹⁸. Sformułowanie *Suo ingenio ad integrum perfecit* jest jednoznaczne, jak i to, że mowa tu o zachodnim i północnym skrzydle Wawelu.

W ramach rozbudowy rezydencji dziedzicowe loggie na trzech kondygnacjach otrzymało skrzydło zachodnie, a następnie północne. Jasne są ramy czasowe: *terminus post quem* jest rok 1510, z którego pochodziły dwa passusy z rachunków Kościeleckiego mówiące o transporcie kolumn (*columptas, columnas*), wykutych uprzednio w kamieniołomach w Głogówku. *Datum ante quem* to rok 1517 lub wesele Bony Sforzy w 1518 r. W *Roczniku świętokrzyskim* zapisano: „W roku Pańskim 1517 najjaśniejszy król Polski Zygmunt [...] przebudował zamek krakowski w sposób nadzwyczajny, z kolumnami, malowidłami, złotymi kwiatami i z lazurem oraz [wzniósł] wieże zamku jak też jego mur; okrył [go] ceramicznymi dachówkami w latach niedawno minionych i zbudował owe sale od strony kościoła, poczynając od bramy kasztelu i ukończył te sale od miasta aż do Kurzej Nogi¹⁹”.

A rok później, z okazji ślubu Bony, Decjusz napisał o królu, który „przez całe dziesięciolecie niesłychanym nakładem dwa pałace z fundamentu wystawił, z dziwną i sobie właściwą czyniąc to przemyślnością, tak że nie wiadomo, co trzeba więcej podziwiać, czy królewską wspaniałość budowniczego, czy architektoniczny i artystyczny zmysł króla [...]”. Dalej Decjusz opisuje zamek królewski: „Te sklepy z przodu opasuje obejście piękne, zesklepione, oparte na wysokich kolumnach, z którego pierwszymi schodami idzie się do Sali, a z tej do estuarium [izba ogrzana] [...] i do innych mieszkań, a nadto do obejścia drugiego; po drugich od ziemi schodach znajdują się komnaty domu królewskiego i pałac królowej, siedem pokoi, każdy właściwego kształtu i na sposób włoski rozrzucone wszędzie złotymi rozetami przyozdobiony; a trzecie obejście opatrzone jest kolumnami wysokimi i wyniosłymi, przyozdobione również w górze rozsianymi złotymi rozetami²⁰”.

¹⁸ *Eo anno, die sexta decima Octobris, Franciscus Italus, architectus insignis, Gallico morbo antea multis annis correptus, morte exstinctus est. Hic quidquid Italici operis in Cracoviensi arce in eum diem perfectum fuerat, per totum latus, quod urbem respicit, et hoc, quod divi Wenceslai templum ambit, suo ingenio ad integrum perfecit*, Decius DSRT, s. 130; Decjusz KCKZ, s. 130.

¹⁹ *Anno domini 1517 serenissimus rex Polonie Sigismundus praedictus castrum Cracoviense reformando, modo inaudito, cum columnis, picturis, floribus aureis et lazuro, et turres castri ac murum eius elevavit et laterinis testis cooperuit, annis immediate transactis, atriaque illa a parte ecclesie, incipiendo a valva castelli et illa a civitate usque ad Kurza noga conplevit*, Maurer RŚDD, s. 88–118, tu: s. 91.

²⁰ *Per decennium integrum incredibili sumptu duo palatia ex fundamentis extruxit singulari et propria industria, ut nescias, an plus regiam magnificentiam in artifice an artificiosum ingenium in rege mirari debeas? – Hec ad faciem pulchro ex altis columnis lapideis cinguntur voltato ambitu, ex quo per primos gradus itur in aulam, ex ea vero in estuarium [...] deinde post secundos a terra gradus regia domus atque reginale palatium, mansiones septem singule speciali forma, italico more rosis deauratis undique desuper sparsis decorate; tertiusque ambitus est columnis altis elevatisque munitus, aureis quoque rosis decoratus [...], Nuptiarum Sigismundi, regis, et Bone, regine Polonie descriptio per Jostum Judocum Ludovicum Decium de Wissenburgk, Slesitam, civem Cracoviensem, Joannis Boneri servitorem, regium post secretarium [1518], w: Górski AT, t. 4, s. 296–327, nr 347.*

4. Kraków, Zamek Królewski na Wawelu, kolumny loggii na II piętrze, narożnik skrzydła wschodniego i południowej ściany parawanowej

W roku 1518 istniały więc krużganki przed skrzydłem zachodnim i północnym wraz z najbardziej intrygującymi kolumnami na drugim piętrze. Kolejnym etapem rozbudowy było skrzydło wschodnie rozpoczęte w 1519 r., jak się wydaje w związku z nowymi wymaganiami funkcjonalnymi dla rezydencji po przybyciu drugiej żony Zygmunta, Bony Sforzy, z licznym dworem²¹. To największe skrzydło Wawelu stawiał Benedykt Sandomierzanin (po 1526 r. wraz z Bartolomeo alias Bartłomiejem Berreccim). Dopiero na początku lat 30. Berrecci zbudował loggie przed skrzydłem wschodnim i parawanowym murem południowym, naśladowując wiernie o 15 lat wcześniejszy wzór (il. 4). W efekcie powstał dziedziniec arkadowy należący do największych w Europie. W roku 1534 wzniesiono nową bramę wjazdową na Wawel. Rezydencja spłonęła w październiku 1536 r. i została odbudowana przez Berreccio. Kiedy rok później został on zasztyletowany na krakowskim rynku, odbudowę przejęli kolejni włoscy kamieniarze, przede wszystkim Mikołaj (Nicolaus) Castiglione²², ale ich prace raczej o charakterze zachowawczym i konserwującym są dotąd zbadane słabo. Całość najważniejszych prac architektonicznych na Wawelu zamknęła się więc w przedziale lat 1504–1537.

²¹ Mossakowski 2013, s. 89.

²² M.in. Chmiel WMAZ, s. 286.

DOLNY ZAMEK W WILNIE

Wilno jako kołyska dynastii odgrywało wśród poszczególnych władców jagiellońskich większą rolę, niż wynikałoby to z faktycznej proporcji sił między Koroną a Wielkim Księstwem. W drugim, a już na pewno w zupełności w trzecim pokoleniu całkowicie spolonizowani Jagiellonowie zachowali duży sentyment do swojego matecznika. Tu byli władcami dziedzicznymi, podczas gdy w Koronie tylko obieralnymi. Nie Kraków, ale Wilno było ulubioną rezydencją Aleksandra I i Zygmunta Augusta, również ich żon Heleny Moskiewskiej czy Barbary Radziwiłłówny. Tu mniej wypominano im wyznaniową czy stanową odmienność. Dlatego też rekonstrukcja wileńskiego Dolnego Zamku odgrywa dla analizy sieci rezydencji jagiellońskich niebagatelną rolę.

Ale jest ona jednocześnie bardzo problematyczna. Zamek, spalony w latach 1610 i 1661, pozostał ruiną do III rozbioru Polski. Na wyraźną sugestię władz carskich został przekazany przez magistrat miasta handlarzowi Mojżeszowi Słuckiemu, który go rozebrał i sprzedał uzyskany w ten sposób materiał budowlany. W roku 1937 Witold Kieszkowski zaczął badać fundamenty zamku²³. Po zmianach geopolitycznych i czystce etnicznej pałeczkę przejęli historycy, archeolodzy i architekci litewscy, inicjując w 1988 r. zakrojone na szeroką skalę badania, mające dać naukowe podstawy do odbudowy (il. 5)²⁴. Mimo miejscowych i zamieszcowych protestów w latach 2001–2008 powstał model zamku w stanie surowym, który tylko hipotetycznie nawiązywał do stanu sprzed 1799 r. i w dalszych próbach rekonstrukcji oryginalnego zamku nie może być brany pod uwagę²⁵. Na przykład arkady dziedzińca zdają się z jednej strony kopią krużganku z czasów Zygmunta Augusta w Niepołomicach (zresztą i tak będących kreacją Andrzeja Fischingera), podczas gdy w drugim skrzydle wyraźnie zainspirowano się Baranowem Sandomierskim.

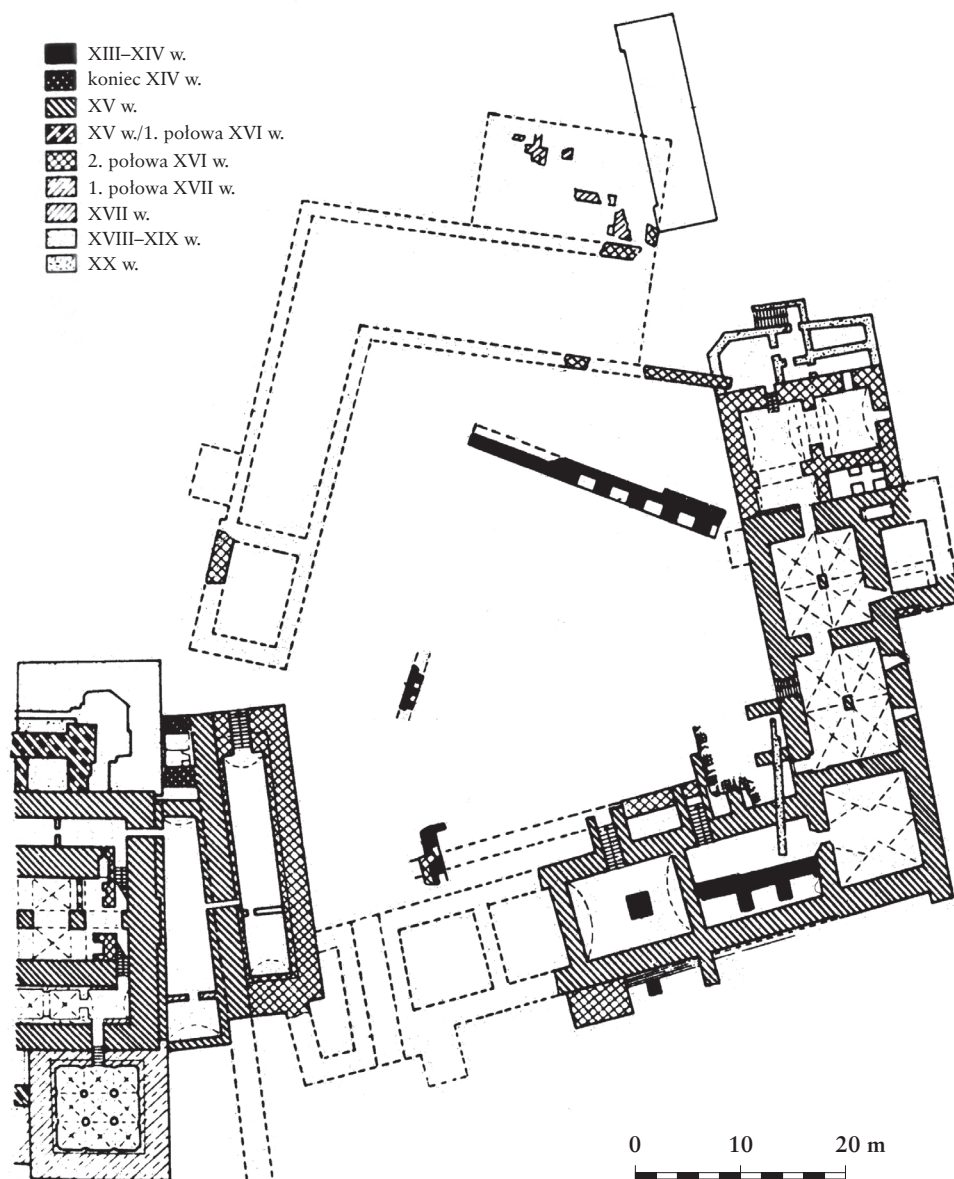
Co tak naprawdę wiadomo o zygmunto-wskiej fazie w architekturze wileńskiego Dolnego Zamku? Zbudowany w XXI w. obiekt miał swego poprzednika w zamku, którego początki sięgają przypuszczalnie czasów Władysława Jagiełły i Witolda. Ta gotycka rezydencja najprawdopodobniej z końca XIV w.²⁶ stała się już za Kazimierza Jagiellończyka zdecydowanie za ciasna i mało reprezentacyjna na potrzeby dynastii o europejskim znaczeniu. Kolejną fazę budowy należy datować na koniec XV w. i łączyć z Aleksandrem I. Archeolodzy odsłanili fragmenty murów piwnic i odkopali

²³ Kieszkowski 1937, s. 506–512. Por. Kieszkowski TWK, nr. 7761-1.

²⁴ Wybiórczo z dużej liczby tytułów cytuję: Kitkauskas 1989; Poklewski 1991, s. 216–220; Drėma 1991; Urbanavičius 1993, s. 30–33; Dolinskas 2008, s. 169–196.

²⁵ Nie można tu, rzecz jasna, mówić o rekonstrukcji, ale o przedsięwzięciu wynikłym z „scientifically unmotivated political decision”, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės* 2006, s. 229. Por. mój krytyczny głos w dyskusji o odbudowie oraz opinie zwolenników budowy nowego zamku: Torbus 2004, s. 201–210; Urbanavičius 1996, s. 26–29; Urbanavičius 1998, s. 25–29; Dolinskas 2008.

²⁶ Por. Tautavičius 1958, s. 91–101; Tautavičius 1960, s. 3–48; Tautavičius 1996, s. 2–13; Kiaupa, Kiaupienė, Kuncevičius 2006; *Vilniaus Žemutinės* 1989, s. 117; Makowska 1997, s. 91–96; Kitkauskas 2001, s. 81–89. Nie wdaję się tu w dyskusję, czy część murów pochodzi jeszcze z czasów Mendoga z poł. XIII w., co jest obecnie często w litewskich pracach postulowane, czy jest to obiekt zbudowany w cegle dopiero po unii w Krewie w 1385 r.

5. Wilno, Dolny Zamek, rzut pierwszej fazy wykopalisk

ceglane kształtki i glazurowane dachówki. Pozwoliło to na rekonstrukcję wymiarów pomieszczeń piwnicznych południowego i wschodniego skrzydła, nakrytych kolebkami²⁷. Wbrew twierdzeniu *a priori*, że mury pochodzą z czasów przebudowy dokonanej przez Aleksandra²⁸, takiej pewności nie dają ani wielkość cegieł, ani żadne źródła pisane. Możemy jedynie wnosić za *Descriptio veteris et novae Poloniae* Sarnickiego z 1585 r., że Aleksander równolegle z murami miejskimi zainicjował rozbudowę zamku: „Potężne i wspaniałe miasto – stolicę Litwy – ufundował Giedymin nad Wilią, u ujścia Wilejki, król Polski Aleksander otoczył je w 1505 r. murami obronnymi [...]. Nie widział [kanclerz litewski i kasztelan zamku Eustachy Wołowicz] ani Niemiec, ani Włoch czy Francji, ale kiedy Niemcy czy Włosi do rezydencji królewskiej przybywają, to pełni są zachwytu i zdziwienia”²⁹.

Po roku 1506 kontynuował budowę Zygmunt Stary, a współpracował przy niej być może gdański architekt Michael Carpentarius (zwany w literaturze Enckingerem). Najprawdopodobniej Carpentarius wznosił jeszcze za czasów Aleksandra wileński kościół św. Anny. Rada miejska hanzeatyckiego miasta nie mogła doprosić się od Zygmunta pozwolenia na powrót architekta do domu³⁰, co może świadczyć o współudziale Carpentariusza we wznoszeniu zamku, ale brak na to bezpośrednich źródeł³¹. Nie można również porównać form architektonicznych. Albo za Aleksandra, albo już za Zygmunta zamek otrzymał najprawdopodobniej kształt nieregularnego pięcioboku z co najmniej dwoma rozbudowanymi skrzydłami mieszkalnymi oraz monumentalną wieżą od północy. Rozbudowy jednak nie ukończono, a w 1513 r. „elegancki zamek” – tak w *Actach Tomicianae* – padł łupem płomieni³². Miał on, jak pisze Decjusz, drewniane zdobienia, a jego zniszczenie interpretowano jako zły omen zbliżającej się wojny z Moskwą³³.

²⁷ Kuncevičius 1992/1993, s. 79–134.

²⁸ Drėma 1991, s. 103–104. Jako pewnik ogłoszone w: Dolinskas, Striškienė 2006, s. 15.

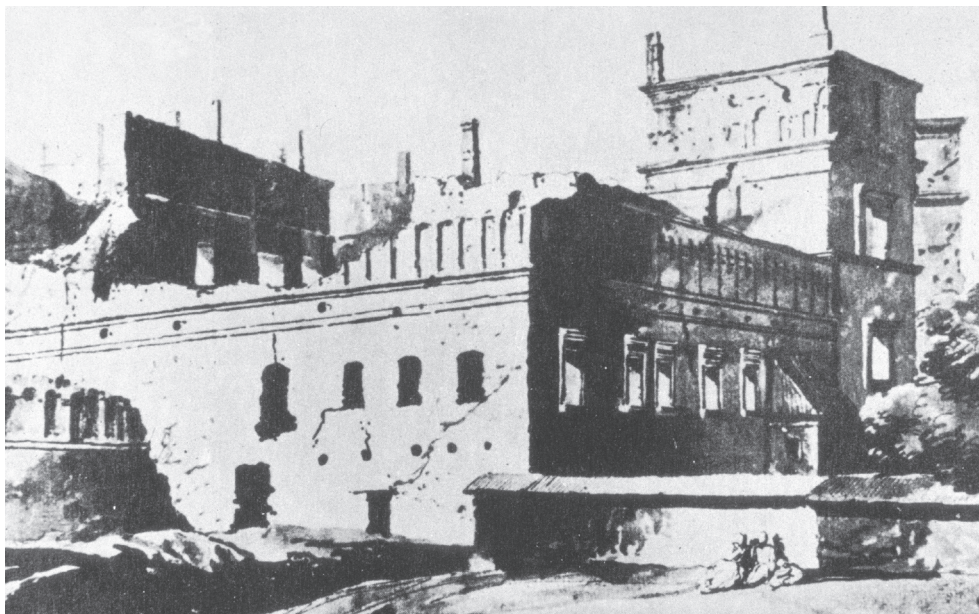
²⁹ *Urbs insignis & ampla, Litvvaniae metropolis, à Gedimino duce fundata anno domini 1321. ad confluentem fluminum pulcherrimorum Vigilae & Vilnae, muro verò cincta ab Alexandro Poloniae Rege 1505. Haec nobis & Vngaris Boëmisque magnamque magnam seriem Regum edidit. Vbi nunc est Vilna, Igliones populi à Protomaeo collocantur, qui ab Ouidio Gelo nespicti vocantur, eò quòd variegata & polimita veste libenter vtebatur ea gens, sicuti nunc septentrionaliores populi Moschimorem veterem retinent. Summae nunc autoritatis est apud Vilnenses Eustachius Volouicz, non modò hoc nomine quòd sit eorum Castellanus & Concellarius, sed quod eum propter eximias virtutes & opinionem summae prudentiae instar patris patriae amāt & colunt. Non vidir ille Germaniam nec vnquam aspexit Italiam Galliamue, sed tamen & Germani & Itali, & qui modò veniunt in aulam Regiam, habent in eo quod mirentur & suspiciant, Sarnicki DVNP, C 2r (prawidłowo: G 2r).*

³⁰ Por. list królewski z 15 lipca 1506 r.: Papée AAKP, nr 328, s. 540; Cuny 1906, s. 19–23; Kunkel 1997, s. 132.

³¹ Simson 1913, s. 371; Papée 1949, s. 23; Kaczmarzyk 1956, s. 189–191, tu: s. 189; Dobrowolski 1965, s. 75 (jako Carpentarius); Kunkel 1997, s. 132–134; Ratajczak 2011, s. 306.

³² *Die XXI Februarii arx Vilnensis ligneis quidem sed elegantibus structuris exedificata incendio casuali exusta est, que res Mosciticum bellum portendere existimata es [...]. Insuper auxilia peditum et machinas oppugnandarumque arcium homines peritos atque artifices, Italos ac Germanos, ex Lubeca per mare ad Moscoviam transmisit, Górski AT, t. 2, nr 143, 1513, bez daty dziennej, s. 139–143, tu: s. 142; cytowane również w Vitkauskienė 2006, s. 72–242, tu: s. 205.*

³³ *Deinde Vilnensis arx novis ornatisque (sed ligneis) structuris paulo ante erecta subito incendio 21 Februarii conflavit. Haec futuri belli ferme auspicia fuere, Decius DSRT, s. 68; Decjusz KCKZ, s. 73.*

6. Wilno, Dolny Zamek od północnego zachodu, akwarela Franciszka Smuglewicza, 1785

Kolejna faza budowlana przypadła na lata 1525–1530 i koncentrowała się na rozbudowie skrzydła wschodniego. Wiadomo, że nie spłonęło ono w kolejnym wileńskim pożarze w 1530 r.³⁴. Pod koniec lat 30. Bernardino de Gianotis (Zanobi) na polecenie Bony Sforzy zbudował na zamku nową klatkę schodową³⁵. Następne intensywne prace budowlane miały miejsce za czasów Zygmunta Augusta, w szczególności w latach 1544–1560³⁶. Rozbudowa pochłonęła większość posagu Elżbiety Habsburżanki w kwocie 100 000 florenów. Wtedy to rezydencja przybrała formę istniejącą do końca XVIII w. i utrwaloną na obrazach Franciszka Smuglewicza (il. 6).

Brak samego obiektu utrudnia odpowiedź na podstawowe pytanie o rozgraniczenie fazy budowy prowadzonej przez Zygmunta Starego i Bonę Sforzę od następnej – ich syna. Wczesne, mało dokładne miedzioryty z końca XVI i początku XVII w. – dzieło Brauna i Hogenberga z 1581 r. oraz Makowskiego z 1604 r.³⁷ – wskazują jednoznacznie jedynie na istnienie wieży mieszkalnej, części wcześniejszej budowl,

³⁴ Pociecha 1958, s. 184.

³⁵ *Ibidem*, s. 185–186 (tu dalsze źródła); Kunkel 1987, s. 227–249, tu: s. 243; Vitkauskienė 2006, s. 205.

³⁶ Kieszkowski 1937, s. 507.

³⁷ Podpisana jako *VILNA LITVANIAE METROPOLIS* najstarsza panorama miasta powstała najprawdopodobniej w 1575 r. w Kolonii i wydana została w 1581 r.; Braun, Hogenberg COT; reprodukowana m.in. w: Kitkauskas 1989, s. 16. Miedzioryt Tomasza Makowskiego z 1604 r. publikowany był m.in. w: Kitkauskas 1989 (rys. 8, jako Makauskas 1600); *Przeszłość otwarta dla przyszłości* 2006, rys. 17; Małachowicz 1996, okładka. Por. również XVII- i XVIII-wieczne plany Wilna: Kitkauskas 1989, il. 3, 10, 13, 21.

ale zwieńczonej attyką, której forma nie mogła powstać przed połową XVI w. W Wilnie został zbudowany zamek na rzucie nieregularnego czworoboku z trójkondygnacyjnymi skrzydłami wokół trapezowego dziedzińca, przynajmniej w części arkadowego³⁸. Brama zamkowa, upamiętniona przez Smuglewicza, znajdowała się w zachodniej części skrzydła południowego. Podobnie jak na Wawelu, *piano nobile* znajdowało się na drugim piętrze. Dyspozycja kondygnacji oraz rzut południowego i wschodniego skrzydła, wreszcie wieża mieszkalna na północy tego skrzydła pochodziły sprzed 1530 r., co zadaje kłam popularnemu mniemaniu, że Dolny Zamek był w całości dziełem Zygmunta Augusta. Ten ostatni przekształcił tylko istniejące już wcześniej, aczkolwiek najprawdopodobniej bardzo skromne skrzydła północne i zachodnie. Mimo wątpliwości dotyczących szczegółów zamek wileński był jedną z kluczowych inwestycji w programie budów Zygmunta Starego, zainicjowanych bądź przejętych po poprzedniku zaraz po koronacji w 1507 r. Przypomina on bardziej jedno- i dwuskrzydłowe założenia z dominującymi donżonami znajdujące się w Radomiu, Lublinie czy Sandomierzu; hołdem na cześć Wawelu z jego loggiami staje się dopiero po 1544 r.

REZYDENCJE W MIASTACH SEJMOWYCH I NA TRASACH KRÓLEWSKICH PODRÓŻY

W pierwszej i drugiej dekadzie XVI w. Zygmunt Stary zainicjował budowę kilku nowych rezydencji, a inne starsze zamki rozbudowano. W latach 1511–1521 powstała wieża w rodzaju zamku – *turris in modum arcis* – mieszkalny donżon w Piotrkowie Trybunalskim w ziemi sieradzkiej, między Wielkopolską a Małopolską. To tutaj z powodu granicznego położenia, a przez to i pewnej neutralności, po 1500 r. polski sejm obradował najczęściej. 15 marca 1511 r. kancelaria kasztelańska i podkanclerska zapłaciła „Benedyktowi murarzowi” dziesięć florenów „według zawartej umowy na budowę wieży w Piotrkowie i na podstawie upoważnienia królewskiego”³⁹. Sygnował to *castellanus sand.* – co może oznaczać zarówno kasztelana sandomierskiego (wtedy Krzysztofa Szydłowieckiego), jak i nowosądeckiego. Mistrz Benedykt, późniejszy twórca wschodniego skrzydła Wawelu i tzw. portali wawelskich, w których późnogotyckie laskowanie łączyło się z renesansowymi gzymsami, przeszedł tu swój egzamin czeladniczy. Wzmiankowany jako „Alamanus”⁴⁰, był najczęściej uważany za Niemca z węgierskiego Spiszu; teorię tę, opatrzoną znakiem zapytania, powtórzył również Tomasz Ratajczak w najnowszej monografii

³⁸ Kitkauskas 2001, s. 86.

³⁹ *Benedictus murator. Item Crac[oviae] sabbato dominicae reminiscere eodem convento ad erigendam – turrim in pyotrzkow et habenti super hoc litteras – Regie M[aiesta]tis de cancellariae d[omi]ni castellani sand. et vicecancelarii – dedi iuxta tenorem cedulae dec[em] flor[enos], Rachunki królewskie, Percepta. Distributa, AGAD, ASK, dz. I: Rachunki Królewskie, nr 391, k. 14; cyt. za: Ratajczak 2011, s. 37.*

⁴⁰ AKMK, AE (Liber Vitae) 2, f. 102r: *Benedictus almanus murator Regie Mtis...*

architekta⁴¹. W źródłach Benedykt pojawia się po raz pierwszy właśnie w kontekście Piotrkowa, a po raz ostatni po 1530 r., kiedy został pozbawiony tytułu muratora królewskiego za domniemaną apostazję (prawdopodobnie przejście na luteranizm) oraz bigamię własną tudzież żony⁴².

Rok 1519 wyznacza datę zakończenia budowy Piotrkowa (il. 7). Wapowski notował, że w 1512 r. „król położył fundamenty pod wieżę w Piotrkowie, która gotowa była w siódmym roku budowy, jak i fosa wokół niej, jak to zwykło się budować przy zamkach”⁴³. Budowę zdano i rozliczono w 1521 r.⁴⁴. Powstała wtedy czterokondygnacyjna wieża ceglana o rzucie bliskim kwadratowi (20 x 18,5 m)⁴⁵. Całość można szacować jedynie orientacyjnie na 25 m wysokości, gdyż górną kondygnację zniszczyły oddziały szwedzkie w czasie potopu. Wieża prawdopodobnie została zwieńczona dachem dwuspadowym z dwoma dekorowanymi szczytami⁴⁶. Nietynkowane fasady miały okna z bogatym laskowaniem, podobnie ukształtowane portale we wnętrzach, nawiązujące w stylu do portali wawelskich (il. 8).

Skąd taka forma? Wieża mieszkalna jako kategoria architektury była w średniowieczu zarezerwowana dla władców (Vincennes Filipa VI, ok. 1337; Karlštejn Karola IV, po 1348; Pałac Wielkich Mistrzów w Malborku, w latach 1393–1407; Siedlęcin Piastów jaworsko-świdnickich, przed 1350). Najbliższym wzorem mogła tu być Kurza Stopa na Wawelu Kazimierza Wielkiego lub zamek drugiej osoby w państwie ok. 1450 r. – Pińczów biskupa krakowskiego i kardynała Zbigniewa Oleśnickiego. Podobnie jak na Śląsku, również w Polsce Andegawenów i Jagiellonów konotacja wieży mieszkalnej jako domu władcy uległa degradacji. W wieku XV wieże budowała w równym stopniu szlachta, często wcale nie ta najznaczniejsza; wystarczy przywołać przykłady Bąkowej Góry, Maciejowca, Melsztyna, Gołanicy czy Szubina⁴⁷.

Jak pisała Teresa Jakimowicz⁴⁸, wybór w XVI w. anachronicznej formy architektonicznej był świadomy – król bowiem stawiał siebie na równi z szeroką rzeszą szlachty. W Piotrkowie Zygmunt Stary jako „pierwszy wśród równych sobie”

⁴¹ Ratajczak 2011, s. 75–80. W tym kontekście jest to argument na odczytanie *castellanus sand.* jako kasztelana nowosądeckiego, jako że mieli oni ścisłe kontakty z górnowiągierskimi miastami.

⁴² Przybyszewski 1948, s. 472–474, tu: s. 472.

⁴³ *Turris in modum arcis Petricoviae aedificata. [...] eo quoque anno Petricoviensis turris iecit fundamenta, coeptum laborem latericia materia anno septimo consummavit, ac etiam aquea fossa in gyrum circumducta, in arcis modum communiuit*, Wapowski KBW, s. 110.

⁴⁴ *Andreas Dunyn de Prawcowicze [...] de omnibus summis pro aedificatione turris Pyotrcoviensis perceptis et expositis quietatur*, Wierzbowski MRPS, cz. 4, nr 3853, 8 sierpnia 1521, s. 219–220. Por. Ratajczak 2011, s. 36–37.

⁴⁵ Dane według Teresy Jakimowicz: Jakimowicz 1972, s. 21–40, tu: il. 6 (autorka powołuje się na pomiary zrobione przez Eugeniusza Głowackiego, PKZ Łódź, 1962–1964).

⁴⁶ Wygląd wieży po potopie pokazuje rycina Erika Dahlberga (Pufendorf RCG), reprodukowana m.in. w: Szablowski 1990, s. 215–223, il. 187.

⁴⁷ Por. Kajzer 2000, s. 639–649; Kajzer 2003, s. 337–353.

⁴⁸ Jakimowicz 1972, s. 33, 36.

7. Piotrków Trybunalski, rysunek wieży mieszkalnej Zygmunta I Starego, „Kłosy”, nr 179, 1868

8. Piotrków Trybunalski, nadproże portalu na I piętrze

(*primus inter pares*), budując zamek w formie donżonu, użył powszechnie znanego znaku wizualnego. Jednak powielając go w monumentalnych wymiarach, sygnalizował dobitnie stanową hierarchię. Dygnitarze państwowi oraz duchowieństwo woleli mieszkać w drewnianych dworach. Również syn królewski, od 1532 r. Zygmunt II – mniej akcentujący swoją *maiestas* niż ojciec – mieszkał w Piotrkowie w drewnianym pałacu na Bugaju⁴⁹. Natomiast wieżę piotrkowską chętnie naśladowano – bezsprzecznie w Szamotułach (1511–1518), w Wojciechowie koło Lublina (1520–1530), a może nawet w węgierskim Sárospatak (po 1537)⁵⁰.

Inaczej, niż dotychczas sądzono⁵¹, Zygmunt Stary realizował wieże mieszkalne również w innych swoich rezydencjach. I tak stary zamek Kazimierza Wielkiego w Radomiu został w latach 1510–1515 gruntownie przebudowany. W miejscu obrad sejmu w 1505 r. powstało znane z ostatnich wykopalisk⁵² pojedyncze skrzydło oraz wieża mieszkalna w typie piotrkowskim, zwieńczona najwyraźniej późniejszą attyką (il. 9). Rozbudowa rozpoczęła się najprawdopodobniej po 1510 r. od objęcia przez Mikołaja Szydłowieckiego urzędu starosty radomskiego⁵³. Lustracje⁵⁴ – m.in. z 1554 r. – wzmiankowały o drugim budynku i aneksie łączącym obie części zespołu. W wieku XVI chwalono komfort mieszkalny w Radomiu. Poza Krakowem, Wilnem i Piotrkowem, tylko w Radomiu Zygmunt Stary zatrzymywał się tak długo – często po dwa–trzy tygodnie⁵⁵. W latach 1563–1566 żyła w Radomiu odtrącona żona Zygmunta Augusta – Katarzyna Habsburżanka⁵⁶. Zamek się nie zachował, jedynie ocalałe części detalu architektonicznego – m.in. w Domku Gotyckim w Puławach⁵⁷ – wskazują na warsztat Benedykta jako wykonawcy. Wzorem dla Radomia był Piotrków i wawelskie skrzydło północne – i tu, i tam *piano nobile* było na drugim piętrze oraz istniały loggie od strony dziedzińca.

⁴⁹ Januszek 2006, s. 51–53; Ratajczak 2011, s. 55; por. również Głowacki 1984.

⁵⁰ Feld, Szekér 1994, s. 169–196, tu: s. 169–170. Od roku 1528 zamek posiadał Krzysztof Szydłowiecki (Kieszkowski 1912, cz. 2, t. 2, s. 243, 284). Por. również: Détshy 1987, s. 123–132; Détshy 1989.

⁵¹ Jakimowicz 1972, s. 33.

⁵² Por. Lechowicz, Salm 2001, s. 45–53; Lechowicz 2005, s. 65–89; Lechowicz 2011, s. 63–80.

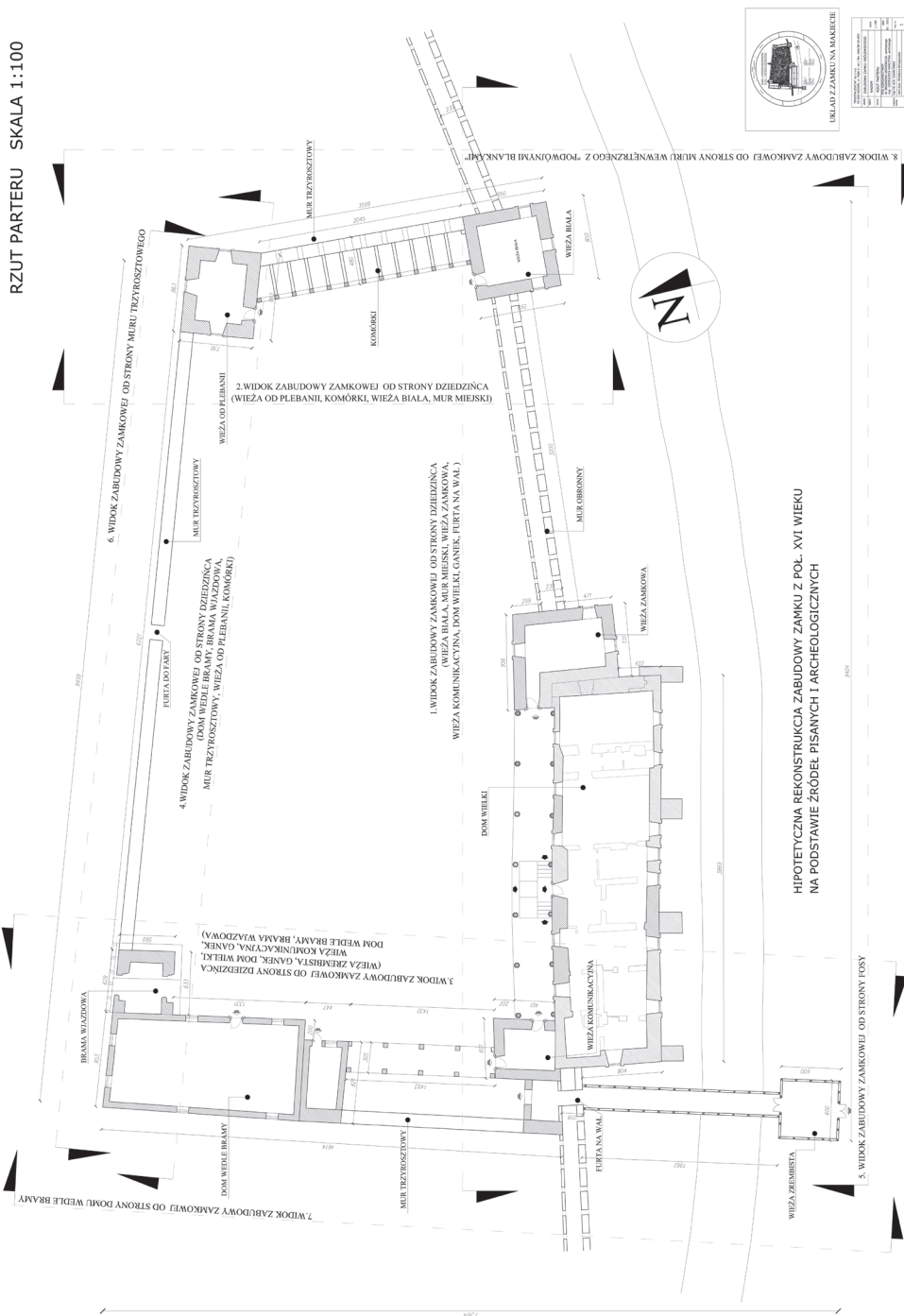
⁵³ Por. Guerquin 1974, s. 269; Penkalla 1987; Borkowska 2001, s. 21; Kowalik 2002, s. 20–21; Kowalik 2006; Kajzer, Kołodziejewski, Salm 2002, s. 414–415; Brykowska 2011, s. 29–48. Mikołaj Szydłowiecki zmarł w 1532 r. i to jest ostateczna data końca prac.

⁵⁴ Borkowska 2001, s. 20–21; Borkowska 2004, s. 105–114. Por.: *Popisowanie Dochodów Platow Wsech powinności y Budowania [1554] w starostwie Radomskim*, AGAD, ASK, dz. XLVI: *Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich*, nr 100c, k. 2–7v.; *Wypisy z lustracji dotyczące starostwa Radomskiego*, AGAD, ASK, dz. XLVI: *Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich*, nr 100d.

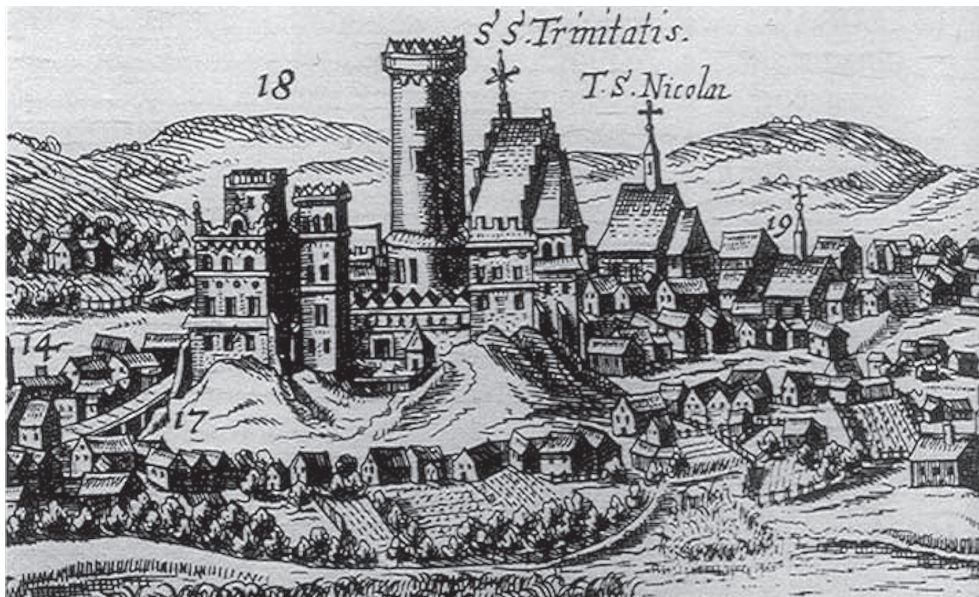
⁵⁵ Gąsiorowski 1973a, s. 249–275, tu: s. 252.

⁵⁶ Guldon 1995, s. 183–186.

⁵⁷ Kseniak 1998, s. 20; Kozłowski RPSS.

9. Radom, hipotetyczna rekonstrukcja zabudowy zamku z połowy XVI w.

10. Fragment widoku Lublina z zamkiem królewskim za: G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, t. 6, Köln 1617

W drugiej dekadzie XVI w. rozbudowano również zamek w Lublinie⁵⁸. Miasto wojewódzkie, żyjące z handlu z Ukrainą, Litwą i Prusami, położone na szlaku Kraków–Wilno, miało również pierwszorzędne znaczenie polityczne. Tu odbywały się sejmiki, a za Zygmunta Augusta również sejmy koronne (w latach 1554, 1556). Historyczny sejm lubelski w 1569 r. z udziałem posłów koronnych i litewskich był – jak wiadomo – początkiem Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Równolegle realizowano plany ustanowienia Lublina siedzibą trybunału koronnego. Naukowcy dyskutują w ostatnich latach na temat prób nadania temu miastu – zanim stało się to udziałem Warszawy – łącznej funkcji metropolitalnej dla Korony i Wielkiego Księstwa⁵⁹. Nawet jeżeli są to zbyt daleko idące spekulacje, to wysoka ranga Lublina ok. 1500 r. nie ulegała kwestii. Również w sferze emocjonalnej dla Zygmunta Staro – tutaj spędził on część dzieciństwa, tutaj kształcił go w historii Jan Długosz⁶⁰.

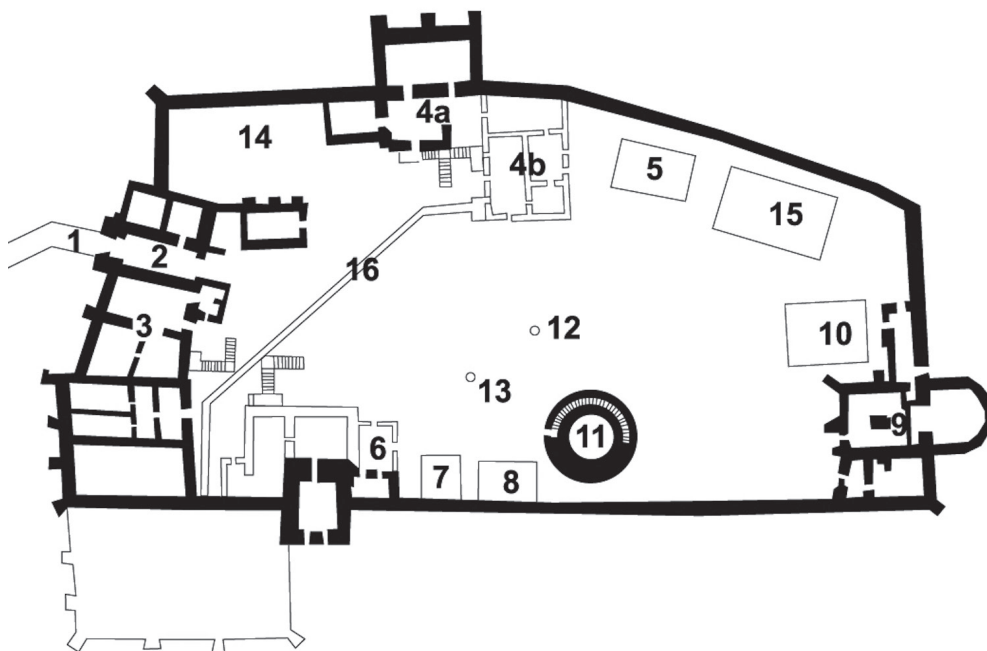
Rozbudowany przez Kazimierza Wielkiego zamek lubelski posiadał słynną, wymalowaną przez ruskich malarzy z inicjatywy Władysława Jagiełły kaplicę zamkową⁶¹. Prace z 1. połowy XVI w. nie były dokumentowane zbyt licznie.

⁵⁸ Guerquin 1974, s. 202–204; Borkowska 2001, s. 22–23; Kajzer, Kołodziejski, Salm 2002, s. 278–281; Ratajczak 2011, s. 293. Por. publikacje dot. zamku lubelskiego: Buczkowa 1977; Buczkowa 1983; Buczkowa 1991; Soćko 2008, s. 101–116.

⁵⁹ *Dzieje Lublina* 1965, s. 95; Kłoczowski 1999, s. 10; Bernatowicz 2000, s. 15–31, tu: s. 15.

⁶⁰ Por. Borkowska 2001, s. 22–23; Wadowski 1907, s. 39–40.

⁶¹ Kurzątkowski 1973, s. 7–37; Kutyłowska 1987, s. 153–162. Na temat fundacji Władysława II zob. przykładowo: Różycka-Bryzek 1983; Różycka-Bryzek 2000; Różycka-Bryzek 2004, s. 155–184; Brykowska 1996, s. 127–147.

11. Lublin, rzut zamku za: S. Wojciechowski, *Renesansowy zamek lubelski*, „Ochrona Zabytków”, t. 7 (1954), nr 3; lustracja z 1564. 1. most, 2. brama, 3. rezydencja, 4a. „stary dom starostów”, 4b. „nowy dom starostów”, 5. „stary dom”, 6. kuchnia, 7. kurnik, 8. „dom przy murze”, 9. kościół, 10. wikarówka, 11. stołp, 12. studnia, 13. kierat, 14. taras na działą, 15. stajnie, 16. ganek (na arkadach?)

W latach 1502–1503 odbywały się na zamku niesprecyzowane inwestycje budowlane⁶². W roku 1521 malarz Błażej pracował w komnatach, być może malował fryzy podstropowe⁶³. W roku 1527 zapłacono za nieznane prace na zamku, a w 1530 r. przyjechał do Lublina Bartolomeo Berrecci⁶⁴. Forma renesansowego portalu kaplicy zamkowej świadczy o tym, że budowa trwała jeszcze w latach 40. XVI w. Około 1600 r. elementy zamku otrzymały attykę, widoczną na panoramie miasta z wydanego w 1617 r. dzieła Brauna i Hogenberga (il. 10)⁶⁵. Po zniszczeniach wojennych Rzeczypospolitej w XVII w. zamek został rozebrany, z wyjątkiem stołpu i kaplicy; dzisiejszy „zamek lubelski” to powstałe na jego miejscu po 1823 r. neogotyckie więzienie.

⁶² Mikołaj Firlej ściągą podatki na budowę zamku w Lublinie w latach 1502–1503, Wierzbowski MRPS, cz. 3, nr 698, 22 lutego 1503, s. 45. Por. również: Szymczak 1988, s. 233–275.

⁶³ Popiel 1879, s. 63–72, tu: s. 72.

⁶⁴ Komornicki 1935, s. 467; Borkowska 2004, s. 111; por. Ratajczak 2011, s. 294.

⁶⁵ Braun, Hogenberg COT, t. 3, k. 48, *TIPUS CIVITATIS LUBLIN[N]SI* [...], publikowany m.in. w: Borkowska 2004, s. 109, il. 6; Rolska-Boruch 2003, il. 1.

Według lustracji z 1564 r. jagielloński zamek składał się z szerokiej wieży mieszkalnej w południowo-zachodnim narożniku, w której na drugim piętrze mieściła się rezydencja króla, oraz z aneksu łączącego i monumentalnego budynku bramnego (il. 11). Lustrator opisał 23 sale zamku we wszystkich trzech jego częściach – na pierwszym piętrze mieściły się pomieszczenia starosty, w tym skarbiec i sala (18 x 15 m) rozpraw sądowych⁶⁶. Drugie piętro zajmowały apartamenty królewskie, zaczynające się od południa pomieszczeniem dla podkomorzego, poprzez mieszkanie królewskie (złożone z dwóch pomieszczeń), kolejną sień i Wielką Salę ze stropem kasetonowym wspartym na filarze. Dalej, w kierunku północnym, znajdował się apartament królewski: sień i dwie sypialnie. Wyjście prowadziło do loggii lub bezpośrednio do ganku arkadowego łączącego kompleks budynków z domem starościńskim. Cały zespół przypominał zachodnie i północne skrzydło Wawelu – na nowo zbudowano południowo-zachodnią wieżę mieszkalną i łącznik, brama wjazdowa na północy była starsza i została jedynie nadbudowana o drugie piętro z salą reprezentacyjną. W lustracji wspomniano zewnętrzny ganek, co w połączeniu ze znalezioną jońską głowicą przemawia za istnieniem loggii.

Podsumowując, zamek lubelski powstał w drugiej i trzeciej dekadzie XVI w., z pewnością był gotowy w stanie surowym przed 1527 r. – zanim zaczęto malować wnętrza. Budowniczym był prawdopodobnie mistrz Benedykt⁶⁷. Łącząc jak w Radomiu inspirację mieszkalnego donżonu z rozwiązaniami architektonicznymi Wawelu, rezydencja lubelska stała się w trzeciej dekadzie XVI w. potężniejsza od Piotrkowa, Radomia czy Sandomierza.

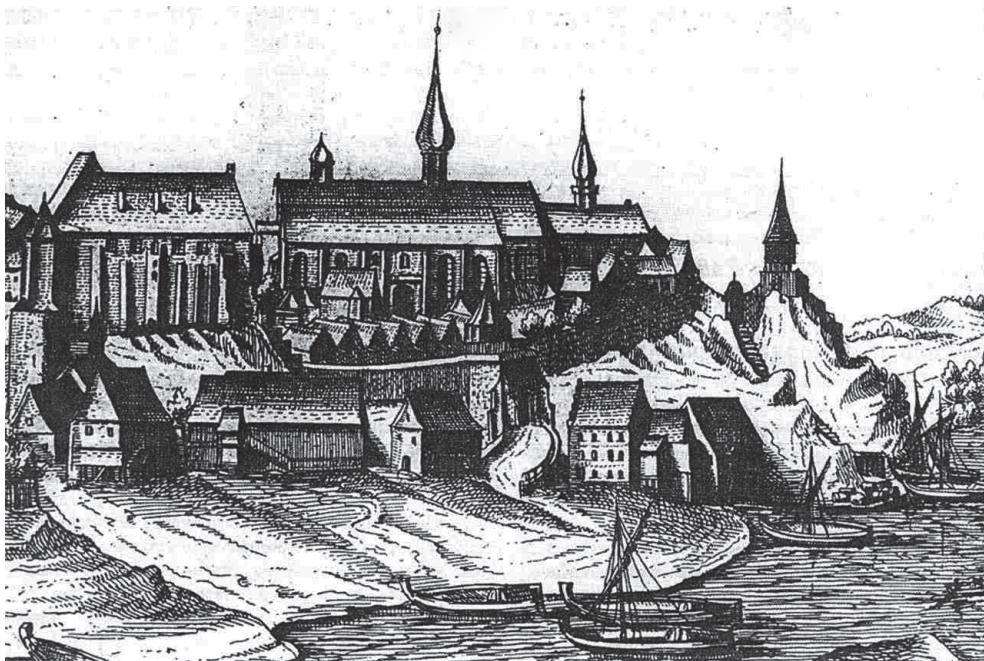
Ten ostatni zamek jest przykładem niezrealizowanej koncepcji rezydencji królewskiej. Sandomierz był siedzibą wojewodów, miejscem obradowania sejmów (ostatni raz w 1500 r.) i małopolskiego sejmiku generalnego⁶⁸. Za Kazimierza IV ukształtowało się ostatecznie dwuskrzydłowe założenie w formie litery L, wolno stojący stołp oraz ukośna baszta w południowo-zachodnim narożniku (il. 12)⁶⁹. Nowożytną przebudowę dało się uchwycić po raz pierwszy w królewskim liście z 6 marca 1513 r. do kasztelana na zamku, Stanisława Szafranca. Po katastrofie

⁶⁶ Wg lustracji z roku 1564 oraz jej interpretacji: Wojciechowski 1954, s. 178–182.

⁶⁷ Raczej nie Berrecci, którego ślady działalności odkrywa Irena Rolska-Boruch na fasadach dziedzica dominikanów (Rolska-Boruch 2004, s. 7–31). Rzeźby te nie są z kamienia, tylko ze stiuku, i pochodzą z pewnością z XIX w. Por. Lewicki BKDL; Rolska-Boruch 1999, s. 107–113.

⁶⁸ Konopczyński 1948, s. 127–169; tu: s. 132, 135; Rutkowski 1958, s. 155–177.

⁶⁹ Dysponujemy sporą liczbą źródeł dla Sandomierza (*Inwentarze starostw sieradzkiego, radomskiego, kazimierskiego* [...], *sandomierskiego* [Lustracja zamku sandomierskiego 1510 r.], AGAD, ASK, dz. LIV: *Zbiór pism rozmaitych tyczących się dóbr królewskich*, nr 9; *Inwentarz starostwa albo Ekonomii Sandomierskiej* [z roku 1520], AGAD, ASK, dz. LVI: *Inwentarze Starostw*, S-5/I, k. 116–118; *Regestr Lustratorski Woiewodztwa Sandomirskiego 1569* [...], AGAD, MK, dz. XVIII: *Lustracje*, nr 29, k. 78, 78v.; *Regestum nove Racionis d. Joannis Boner* [z lat 1521–1523], AGAD, ASK, dz. I: *Rachunki królewskie*, nr 51, k. 73; *Regestum generalis Severini Boner post mortem Joannis Boner* [...] 16. Dec. 1523–31. Oct. 1525, AGAD, ZP, nr 458, k. 253r.; *Regestum rationius generalis Severini Boner* [z lat 1525–1527], AGAD, ZP, nr 459, k. 184v.), z których korzystał Adam Miłobędzki: Miłobędzki 1967, s. 243–286. Por. również: Kajzer, Kołodziejski, Salm 2002, s. 446–448.

12. Sandomierz, widok zamku, fragment panoramy za: G. Braun i F. Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, po 1572

budowlanej król domagał się obejrzenia zapasów kamieni i cegieł, i sam zamierzał podjąć decyzję, w jakiej formie miano kontynuować pracę, ewentualnie zacząć od początku⁷⁰. Po roku – 12 kwietnia 1514 r. – Zygmunt ponownie przerwał odbudowę, której plany chciał najpierw zaakceptować⁷¹.

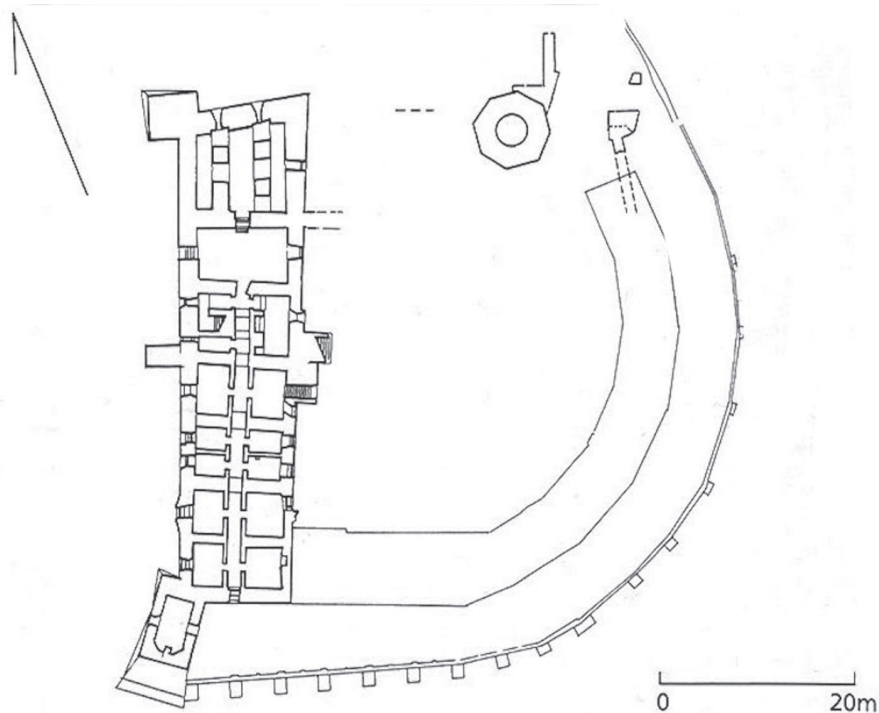
Ponieważ nie zachowały się w kolejnych latach żadne rachunki, następna wzmianka o Sandomierzu pochodzi dopiero z 1521 r. – pracami kierował wtedy mistrz Benedykt. W tej dekadzie powstała brama wjazdowa uwieńczona nieczytelną dziś inskrypcją sławiącą: *Sigismund dei gracia rex Polon[ie magnus dux] / Litwanie Rusie Prusie &c. domin[us et haeres] / anno domini millesimo quingentesimo XX*⁷². Być może chodziło o 1526 r., natomiast jeżeli był to rok 1520, to upamiętniono nie tyle zakończenie budowy, ile jej konkretną fazę, bo jeszcze w 1522 r. cieśle układały belki stropów w nowym zamku⁷³.

⁷⁰ *ut cum primum calx et latericium parata essent in copia, muros ruentium edificiorum castri Sandomiriensis demoliretur et nova edificia edificari curaret*, Górski AT, t. 2, nr 189, 6 marca 1513, s. 169.

⁷¹ *Pro instauratione castri materia preparetur copiose, nec volumus, ut aliquid edificetur prius quam conspexerimus, quomodo et quid edificandum sit; sed copia materie videlicet laterum et calcis et roborum preparetur et bene conservetur, ne vel distrahatur vel putrescat*, Górski AT, t. 3, nr 58, 12 kwietnia 1514, s. 69; por. Miłobędzki 1967, s. 258, przyp. 43.

⁷² Miłobędzki 1967, s. 258, 277, przyp. 50 i il. 14.

⁷³ Por. Miłobędzki 1967, s. 258 (tu źródła); Ratajczak 2011, s. 258.

13. Sandomierz, rzut zamku za: A. Miłobędzki, *Zamek Sandomierski*, w: *Studia Sandomierskie...*, Warszawa 1967

W latach 1524–1526 Benedykt nadzorował budowę, jeżdżąc minimum sześć razy do Sandomierza⁷⁴. Po kolejnej, przewidzianej zresztą wcześniej katastrofie⁷⁵ – zamek budowano na lessowym wzgórzu i jego historia to dzieje katastrof budowlanych – prace porzucono. Rezygnacja z Benedykta w funkcji muratora królewskiego miała (o czym już wspomniano) inne przyczyny, ale problemy w Sandomierzu z pewnością nie zaskarbiły mu królewskiej łaski.

Roboty wznowił dopiero Zygmunt August, ale i on mimo trzech intensywnych etapów budowy (1546, 1558–1562, 1564–1566), jeszcze nie zdołał zrealizować koncepcji czteroskrzydłowej rezydencji. Rezydencję tego typu zbudował dopiero około 1620 r. Maciej (Matthias) Trappola dla starosty Stanisława Lubomirskiego⁷⁶, ale na krótko, bo już w 1655 r. Szwedzi wysadzili ją w powietrze⁷⁷.

⁷⁴ Por. *ibidem*, s. 259 (tu źródła do pięciu podróży); Ratajczak 2011, s. 257–258 (dokumentuje szóstą podróż w 1524 r., powołuje się na *Regestum generalis Severini Boner post mortem Joannis Boner* [...] 16. Dec. 1523–31. Oct. 1525, AGAD, ZP, nr 458.

⁷⁵ „Budowle, które grożą zawaleniem” – *edificia que ruinam minabantur* (*Regestum rationius generalis Severini Boner* [z lat 1525–1527], AGAD, ZP, nr 459); por. Miłobędzki 1967, s. 259, przyp. 60.

⁷⁶ Adam Miłobędzki (Miłobędzki 1967, s. 265–266, il. 9) datuje tę fazę na lata 1617–1636.

⁷⁷ Erik Dahlberg (Pufendorf RCG, ryc. 43, między s. 142 i 143) uchwycił na rycinie moment wysadzania zamku w powietrze. Por. Miłobędzki 1967, il. 25; Guerquin 1974, s. 282.

Dzisiejsze założenie jednoskrzydłowe (il. 13) posiada relikty kamieniarki, które stylistycznie bez wątpienia można przypisać Benedyktowi. Dzięki badaniom Adama Miłobędzkiego oraz źródłom ikonograficznym – miedzioryt w *Civitates orbis terrarum* z 1617 r. z panoramą Sandomirii i Biecza⁷⁸ – można pokusić się o rekonstrukcję zygmuntofskich skrzydeł. Już około 1500 r. istniało dwupiętrowe skrzydło południowe i niepełne, bo tylko w południowej części tych boków, skrzydła wschodnie i zachodnie⁷⁹; na północy znajdowała się brama wejściowa i wolno stojący stołp. Benedykt pozostawił apartament królewski w południowo-zachodniej części zamku (z Kurzą Stopą), rozbudował natomiast w kierunku północnym skrzydło zachodnie. Dalsze plany nie zostały zrealizowane, o czym świadczy również łączna suma nieprzekraczająca 1000 florenów wydatkowana na Sandomierz w latach 1521–1526. Skrzydło zachodnie było według miedziorytu Franza Hogenberga wyższe niż południowe, ale nie na tyle, by tak jak w Wilnie czy Radomiu domniemywać istnienia *piano nobile* na drugim piętrze; również niepewne, a wręcz nieprawdopodobne jest istnienie loggii⁸⁰. Sandomierz to przykład zamku, gdzie ambitne plany – w celu ich realizacji rozebrano gotycką kaplicę i jedno skrzydło, wzmiankowane w 1510 r. jako *domus lapidea*⁸¹ – okrojono do minimum na skutek niestabilności podłoża. Ich wykonanie wymagałoby podobnych nakładów na nawożenie i utwardzanie gruntu jak w wypadku skrzydła wschodniego Wawelu, co przy równolegle prowadzonych pracach było finansowo niemożliwe.

WILLA MYŚLIWSKA

Podobnie jak w wypadku Wilna i Sandomierza, również w Niepołomicach trudno rozgraniczyć fazy budowy tej rezydencji w czasach panowania Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta. Mało również wiadomo na temat poprzednika, w tym wypadku zamku Kazimierza Wielkiego. Niepołomice były najważniejszym zamkiem łowieckim w okolicach Krakowa, a polowania na żubry, tury i niedźwiedzie brunatne odgrywały wśród Jagiellonów ważką rolę – nie mniejszą dla urodzonego w Kozienicach w zameczku myśliwskim i być może mieszkającego w takowym w Budzie-Nýek Zygmunta Starego. Oprócz samych polowań jako dworskich rozrywek pobyt w zamku myśliwskim oferował ucieczkę od stresujących politycznych obowiązków oczekujących na Wawelu.

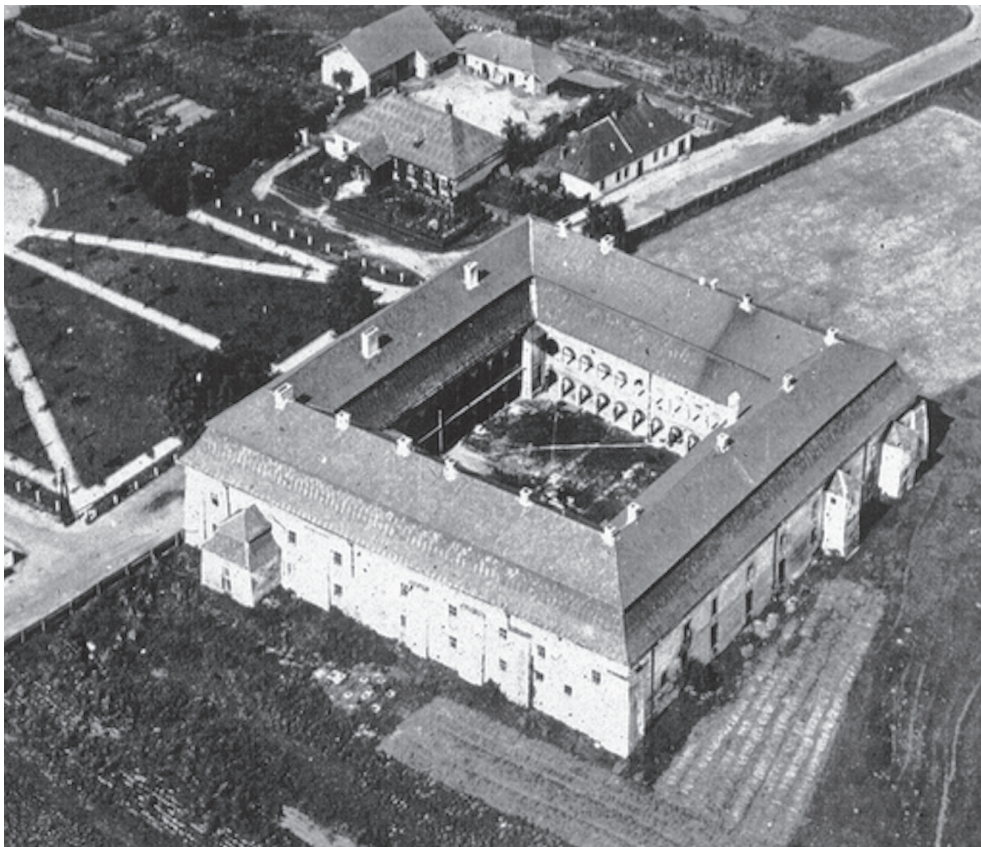
Zamek zbudował Kazimierz Wielki w latach 1340–1349. Wydaje się, że znajduje się w grupie (wydzielonej przez Leszka Kajzera) zamków kazimierzowskich

⁷⁸ Braun, Hogenberg COT, t. 6, tabl. 50; publikował m.in. Adam Miłobędzki (Miłobędzki 1967, il. 13).

⁷⁹ Adam Miłobędzki (Miłobędzki 1967, s. 259) uważa, że fasady rezydencji miały pozostać nieotylnowane.

⁸⁰ Tak Adam Miłobędzki (Miłobędzki 1967, s. 274, Anm. 6). Powołując się na lustracje z 1789 r., Helena Madurowicz-Urbańska (*Lustracja* 1965) domniemywa istnienia loggii.

⁸¹ Miłobędzki 1967, s. 258.

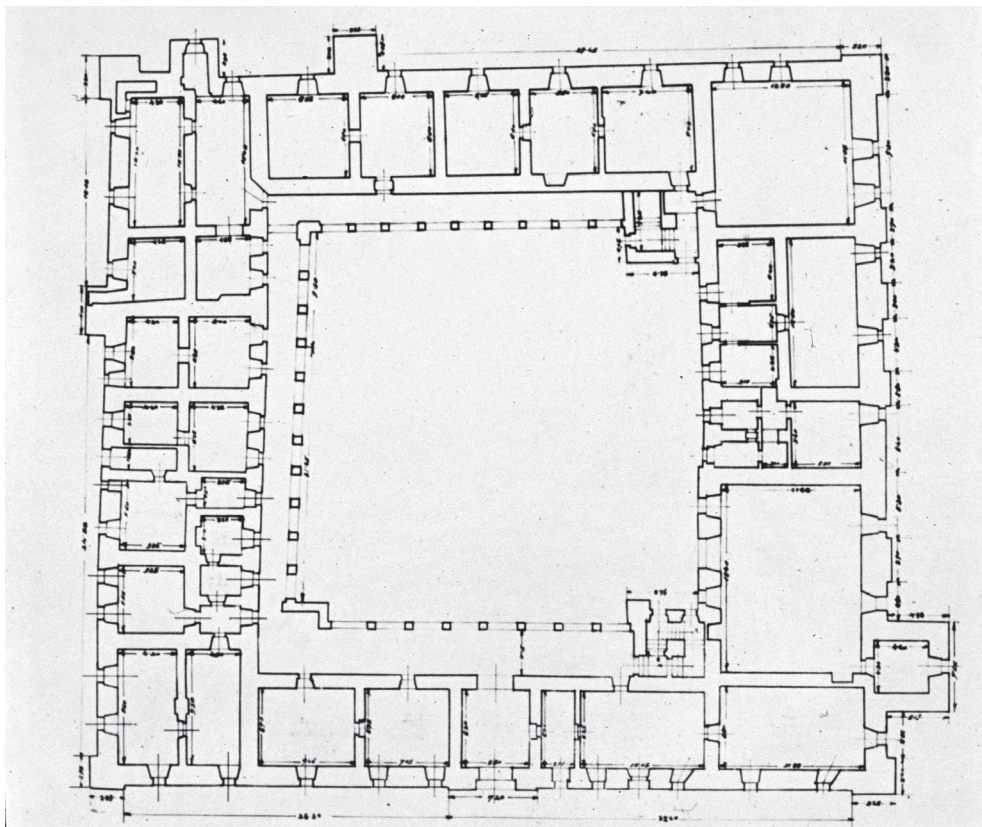

14. Niepołomice, widok zamku z lotu ptaka, ok. 1900

budowanych w formie regularnego czworoboku, jak Szydłów, Sławków i Żarnów⁸². W formie dwuskrzydłowego założenia – mieszkalne było skrzydło wschodnie i południowe – przejął go Zygmunt Stary. Zachowały się wydatki budowlane dla Niepołomic notowane przez Bonera w latach 1525–1526, 1530–1532 i 1535; dla innych lat rachunki zaginęły⁸³. W roku 1526 mistrz Benedykt trzykrotnie przyjeżdżał

⁸² Kajzer 2000; podobne zdanie prezentują m.in.: Michał Kozera (Kozera 1994, s. 20), Agnieszka Januszek (Januszek 2006, s. 88), Tomasz Ratajczak (Ratajczak 2011, s. 274). Por. Kieszkowski 1935, s. 1–28.

⁸³ Opierałem się na badaniach źródłowych Tomasza Ratajczaka (Ratajczak 2011, s. 269–271) oraz Agnieszki Januszek (Januszek 2006, s. 95–106). Por. [Lustracje, 1710 r. i późniejsze] *Kommissya w Ekonomii Niepołomskiej w r. 1710...*, AGAD, ZP, nr 282; *Inwentarz Wielkorządów Krakowskich [...]*, *inwentarz ekonomii niepołomskiej*, 1725 r. AGAD, ASK, dz. XLVI: *Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich*, 050A; *Rachunki królewskie* [1526], AGAD, ASK, dz. I: *Rachunki królewskie*, nr 60, k. 16, 37, 57–60; nr 62, k. 108, 117; nr 65, k. 126–148 [por. również: Chmiel WMAZ, s. 54–71]; *Kommissya z opisaniem Wielkorządów Inwentarz Wielkorządów Krakowskich z starostwem Niepołomskim*, 1750 r., AGAD, ASK, dz. XLVI: *Lustracje, rewizje i inwentarze dóbr królewskich*, nr 050B.

15. Niepołomice, rzut zamku z loggiami z XVII w. bez całkowicie zrekonstruowanych loggii w skrzydle wschodnim

do Niepołomic, rozliczono również koszty transportu kamieni do zamku⁸⁴. W roku 1531 zapłacono za 20 obramień okien i portali dla Niepołomic i Rakowic. Drugi pałac był drewniany, można więc wnosić, że celem zamówienia zostały Niepołomice⁸⁵. Następnie w 1532 r. warsztat Berrecciego montuje w zamku nowe posadzki⁸⁶. Łącznie poniesione wydatki Bonera na Niepołomice okazały się dosyć niskie i nie świadczą o budowie nowego zamku. Wydaje się, że najintensywniej pracowano w Niepołomicach w latach 1527–1529, wtedy najprawdopodobniej przebudowano kompletnie kazimierzowskie skrzydło wschodnie, zostawiając jedynie gołe mury i nadbudowując je. Świadczyła o tym informacja o nowych pomieszczeniach w zamku dla

⁸⁴ *Item eodem die Laurentio Wieczorek a vectura una cum laborantibus Magistro Benedicto muratori et Magistro Bartolomeo carpentari*, AGAD, ASK, dz. I: *Rachunki królewskie*, [1526], nr 62, k. 108; por. również k. 117.

⁸⁵ Ferenc 1531, s. 8, 51; Ferenc 1530, s. 129–132.

⁸⁶ Ferenc 1532, s. 57–58. Już rok wcześniej przetransportowano dla tego celu materiał budowlany, Ferenc 1530, s. 77–78.

królowej i Seweryna Bonera⁸⁷. Dostawiono do niego drewniano-kamienne krużganki, które odbudowano w latach 90. XX w. według projektu Andrzeja Fischingera; pozostałe loggie prezentują się dziś w formach wczesnobarokowych (1635–1637; il. 14)⁸⁸. Pozostałe skrzydła uwspółcześniono nowymi portalami, których relikty – w stylu kamieniarki wawelskiej Benedykta – zachowały się na zamku. Można przypuszczać, że na drugim piętrze występowały formy warsztatu Berrecciego – analogicznie do kondygnacji reprezentacyjnej na Wawelu.

Była to jednak przebudowa, a nie nowa budowa. Tak też widzi to – poza amatorską pracą Michała Kozery⁸⁹ – całość literatury przedmiotu, uważając, że zasługa powstania czteroskrzydłowego gmachu przypada ostatniemu Jagiellonowi, Zygmuntowi II, i należy ją datować – w zgodzie z rachunkami i odnotowanymi tam ogromnymi sumami, które budowa pochłonęła – na lata 1548–1570. Powstał wtedy najwcześniejszy w Polsce regularny pałac na rzucie kwadratu z zachowaną osiowością bramy wjazdowej (il. 15). W tej formie rezydencja budzi skojarzenia z idealnymi projektami włoskich *castelli* – kategorii architektury o sporym ładunku symbolicznej wymowy, traktowanych jako wizualizacje ośrodków władzy⁹⁰. Jednak plan zamku, loggie w skrzydle wschodnim (?), detale czy wawelskie umiejscowienie *piano nobile* na drugim piętrze były wcześniejsze. Również regularność tego założenia (jeżeli nie miała ona nawet genezy kazimierzowskiej) była prawdopodobnie zasługą Zygmunta Starego.

PIERWSZA TWIERDZA POLSKI I LITWY

Do fundacji zygmuntofskich należał bezsprzecznie zamek kamieniecki, nie jako rezydencja królewska, ale pierwszorzędny obiekt militarny (il. 16). Jego budowę rozpoczęto na przełomie panowania Aleksandra I i Zygmunta Starego. W efekcie powstała jedna z kluczowych antytureckich twierdz wczesnonowożytnej Europy, wymieniana często razem z La Valettą na Malcie. Specyficzne cechy Kamieńca Podolskiego, jego znaczenie historyczne zachęcają wręcz do napisania gruntownej monografii obiektu, której boleśnie brakuje. Luki tej nie wypełniają kuriozalne artykuły, np. o rzymskich korzeniach tzw. mostu tureckiego w Kamieńcu, który miałby

⁸⁷ W 1530 r. wzmiankowano: *habitationes novas, ubi aulici reginalis maiestatis inhabitare debent*, Ferenc 1530, s. 127. W 1531 r. przebudował Berrecci pomieszczenia dla Seweryna Bonera (portal, dwa obramienia okienne) oraz dla Bony Sforzy (Ferenc 1531, s. 76). Nie jest datowana informacja o malowaniu drzwi nowych pomieszczeń przez malarza Błażeja i Wincentego „Luczlava” po śmierci Błażeja (Kieszkowski 1935, s. 5).

⁸⁸ Być może loggie powstały dopiero za Zygmunta II.

⁸⁹ Januszek 2006, s. 9; Ratajczak 2011, s. 269; Walczak 2006, s. 306. Jedynie Leszek Kajzer, Stanisław Kołodziejski i Jan Salm (Kajzer, Kołodziejski, Salm 2002, s. 325–326) akceptują wyniki badań Michała Kozery.

⁹⁰ Moos 1974. Por. Mąkiewicz 2002, s. 49–58, tu: s. 52.

16. Kamieniec Podolski, widok starego zamku, ok. 1900

jakoby zostać przedstawiony na kolumnie Trajana w Rzymie⁹¹. Kamieniec jest bardziej znany w Polsce przez swój XVII-wieczny etos, kiedy ta militarnie już anachroniczna budowla nie dawała żadnych szans na realną obronę, a co najwyżej na śmiercionośne bohaterskie gesty⁹².

Obdarowane magdeburskimi prawami miejskimi w 1374 r. miasto leży otoczone 30-metrowej głębokości parowem rzeki Smotrycz. Jedynym naturalnym do niego dostępem jest grzebień skalny, późniejszy tzw. most turecki, gdzie meandrująca rzeka po opłynięciu w głębokiej dolinie miasta wraca niemalże do tego samego miejsca. Po przeciwległej od miasta stronie powstał już w wieku XIV tzw. stary zamek, a kolejne etapy budowy objęły czasy rządów starosty Spytko z Melsztyna,

⁹¹ Por. Płamienicka, Płamienicka 1998, s. 183–206; *Kamieniec* 2005; Okoń 1998, s. 79–88; Rymsza 1998, s. 209–216; Rymsza 2000, s. 319–328. Z rachunków drukiem ukazały się: Jabłonowski RBZK, s. 12–30. Rękopisy: *Regestum rationius generalis Severini Boner* [z lat 1525–1527], AGAD, ZP, nr 459, k. 184v.; *Regestum expositor M-tis Regie pro municione Arcis Camenecensis AD 1544 [...] 1549 terminatis*, AGAD, ASK, dz. LXXXVI: *Rachunki z przychodów i wychodów na potrzeby wojska*, nr 13, k. 74v., 117v., 118, 122, 128v., 133v.; *Rejestr pieniędzy, które dane są w szafunek Jerzemu Lubomirskiemu ku oprawieniu Zamku i broni m. Kamieńca lata Bożego 1546*, AGAD, ASK, dz. LXXXVI: *Rachunki z przychodów i wychodów na potrzeby wojska*, nr 13, k. 1.8–103; *Regestum expositor M-tis Regie pro municione Arcis Camenecensis AD 1544 [...] 1549 terminatis*, AGAD, ASK, dz. LXXXVI: *Rachunki z przychodów i wychodów na potrzeby wojska*, nr 13, k. 74v., 117v., 118, 122, 128v., 133v.

⁹² W 1672 r. wysadza się tu w powietrze kurlandzki major artylerii Heyking, pociągając za sobą śmierć setek ludzi – literacką reminiscencją tego zdarzenia jest oczywiście Sienkiewiczowski *Pan Wołodyjowski*.

inicjatywy wielkiego księcia Litwy Witolda i wreszcie Kazimierza Jagiellończyka, odwiedzającego Podole w latach 1448, 1460 i 1463. Ten ostatni ufortyfikował miasto bramami i barbakanami⁹³.

Natomiast niepokój budził stan zamku, co odnotował królewski lustrator w 1494 r.: „Zamek jest zrujnowany i zniszczony prawie do szczytu, dlatego może być łatwo dostępny wszcz i wzwyż. Wewnątrz zamku, prawie wszystkie zabudowania popadły w ruinę, są zniszczone i opuszczone, a wszystkie zakątki są puste, tak że ja nawet z lękiem piszę to i mówię o tak ważnym zamku”. Jak dzisiejsze satyry na brukselską biurokrację brzmiała kontynuacja krytyki stanu zamku: „most polski, żołnierz południowy, klechy bawarskie, poręka madziarska, rada litewska, religia pruska, pobożność ruska, post niemiecki, a co zbudowane w Skale i Kamieńcu – nic nie warte wszystko”⁹⁴.

Stosunkowo szybka rozbudowa zamku po 1505 r. wiązała się z rozporządzeniem Juliusza II, by przez 10 lat przeznaczyć świętopietrze z Polski na budowę zamku w Kamieńcu⁹⁵. Decjusz pisał, że było to korzystniejsze dla Polski niż łożenie na rozbiórkę rzymskiej Bazyliki św. Piotra i budowanie nowej, która – jak dodawał – może nigdy nie powstać⁹⁶. Leon X potwierdził przywilej w 1531 r.; najwyraźniej obowiązywał on jeszcze w roku 1538⁹⁷. Pieczę nad budową sprawował do 1523 r. Jan Boner, który jako wielkorządca Wawelu był odpowiedzialny za ściąganie kościelnego podatku⁹⁸. Za Seweryna Bonera w 1526 r. źródła odnotowały kolejną kampanię budowlaną, być może pod nadzorem mistrza Benedykta, na którą przeznaczono – z pewnością był to niewielki procent kosztów całościowych – 600 florenów⁹⁹.

⁹³ *Kamieniec* 2005, s. 79; Długoski ACRP, s. 76–77. Tam symptomatyczny opis modernizacji Kamieńca z prywatnej kasy okolicznej szlachty: *ut eorum ope et opera arx et civitas Kamyenyecz solveretur de obligatione pecuniali Theodorico olim Buczacki inscripta, et muris quanto firmioribus posset, adversus Turcorum, quae suspitionem et metum non mediocrem iniecernt, vires, reficeretur, tutiorque ad omnem casum et invasionem consisteret; et quoniam ex aeragio regio, quod nullum ea tempestate fuerat, impensa ad fabricam et redemptionem huiusmodi dari non poterat, per militares Poodoliae, de qualibet laneo et kmethone unum bovem se praestare obligantes, liberaliter collata est. Por. również: ibidem, s. 433 (dla 1479 r.): *quo facilius arcis et opidi Kamyeneczensis posset provenire muralis fabrica et fortificatio*; por. Długosz RKKP, s. 83–84, 448; *Kamieniec* 2001, s. 88–90.*

⁹⁴ Secinskij 1895, s. 13. Tekst o „polskim moście” cytuję za: *Kamieniec* 2005, s. 80: *Pons polonialis, miles australis, bavarica monialis, fides hungarica, consultacio lithvanica, Prutenorum religio, Rutenum devocio, Almanorum ieiunia, Skala et Kamyenyecz edificia – nichil valent omnia*.

⁹⁵ Już Mikołaj V w 1451 r. zwolnił Polaków od pielgrzymek do Rzymu, nakazując, żeby połowę sumy, która miała zostać wydana na pielgrzymce, przeznaczyć na remont kamienieckiej twierdzy (*Kamieniec* 2005, s. 78). Por. Kaussler 1974, s. 157, 160, 170.

⁹⁶ *At magis forte Polonicis rebus ex usu erat arces in confinibus gentilium pro reipublicae Christianae defensione exstruere, quam pecunias Romam mittere et, ut divi Petri templum (postea nunquam aedificandum forte) dirueretur, occasionem praeberet*, Decius DSRT, s. 48; Decjusz KCKZ, s. 53.

⁹⁷ Antoni Rolle (Rolle 1880, s. 7–8) powołuje się na niesprecyzowany dokument w Archiwum Kapituły Metropolitalnej na Wawelu.

⁹⁸ Ptaśnik CA, s. 33, nr 89, s. 38.

⁹⁹ *Regestum rationius generalis Severini Boner* [z lat 1525–1527], AGAD, ZP, nr 459, k. 184v.; Ratajczak 2011, s. 258, przyp. 18; *Kamieniec* 2005, s. 30; *Kamieniec* 2001, s. 16–20.

17. Kamieniec Podolski, herb Juliusza della Rovere

Stary zamek miał formę nieregularnego czworoboku o wymiarach około 140 x 50 m. We wnętrzu znajdowało się skromne skrzydło mieszkalne starosty. Mury odwodowe wzmocniono 11 flankującymi basztami – pięć z nich na newralgicznym boku południowym (od południowego wschodu zgodnie z ruchem wskazówek zegara: Baszta Papieska, Kołpak, Tęczyńska, Łaska, Denna [alias Dzienna], Nowa Zachodnia, Różanka, Komendancka, Lanckorońska, Czarna [niezachowana] oraz Nowa Wschodnia). Na zewnątrz kompleksu łączyła się z nim Baszta Smotrycka. Do tej liczby można dodać Półbasztę (właściwie w XVII w., kiedy zanotowano tę nazwę, były to resztki barbakanu), otwartą do wewnątrz basztę Małą Zachodnią oraz dwie małe baszty zawieszane na koronie murów i w związku z tym niewidoczne na ich rzucie¹⁰⁰. Zbudowaną przed 1513 r. Basztę Papieską ozdobił herb Juliusza della Rovere (il. 17)¹⁰¹; basztę Kołpak – herb Habdank biskupa kamienieckiego Jakuba Buczackiego (1502–1517), natomiast arcybiskup gnieźnieński Jan Łaski ozdobił nazwaną swoim nazwiskiem basztę herbem Korab z dodaną papieską tiarą. Nazwy wzmiankowane już w 1544 r. oznaczały fundatorów poszczególnych części

¹⁰⁰ Łacińskie nazwy baszt zanotowały już XVI-wieczne lustracje: *Regestrum expositor M-tis Regie pro munitione Arcis Camenecensis AD 1544 [...] 1549 terminatis*; *Rejestr pieniędzy, które dane są w szafunek Jerzemu Lubomirskiemu...*, AGAD, ASK, dz. LXXXVI: *Rachunki z przychodów i wychodów na potrzeby wojska*, nr 13, k. 1.8–103. Ogólnie na temat Kamieńca zob.: *Kamieniec 2000*; *Kamieniec 2001*; *Plamienicka 2005*, s. 13–136.

¹⁰¹ *Kamieniec 2005*, s. 81.

zamku – przed połową XVI w. jedyny taki wypadek w Koronie. Mury posiadały *glacis* – nachylone wymurowane płaszczyzny ścian – technikę znaną z zamków krzyżowców na Bliskim Wschodzie. Tu i tam miały uniemożliwiać przeciwnikowi zakładanie sztolni pod zamkiem, taktykę przejętą przez Turków z Bizancjum i chętnie używaną. Kamieniec był najpóźniejszym w Europie przykładem zakładania *glacis*.

Za czasów Zygmunta I zamek kamieniecki prezentował się jako heterogeniczny konglomerat budowli z różnych epok, *summa summarum* o bardzo średniowiecznym charakterze. Walory obronne elementów pionowych, wieży i baszt, były jeszcze dziedzictwem sztuki wojennej sprzed upowszechnienia broni palnej. Użyto ich z powodów anachronicznych lub z racji niedoceniań przeciwnika albo w ramach psychologicznej z nim gry – zaiste, zamek kamieniecki budził respekt. Kronikarze zapisali *bon mot* Osmana II, który w 1621 r. na widok baszt Kamieńca rzekomo zrezygnował z jego oblegania, gdyż miał być stworzony siłami niebieskimi, więc – jak odparł sułtan – „niech aniołowie go zdobywają”¹⁰². Sto lat wcześniej, za Zygmunta I, była to twierdza idealnie propagująca przesłanie o potęgę, również czyistość wojskowej, dynastii Jagiellonów.

Analizowane zamki tworzą zespół budowli mający ze sobą wiele wspólnego. Symptomatyczny był początek akcji budowlanej. Zygmunt I Stary w momencie koronacji w 1507 r. przejął od swego brata kilka budowli zamkowych, znajdujących się w trakcie rozbudowy – Wilno, Kraków i być może Lublin – i zainicjował ich dalszą monumentalną rozbudowę. W Radomiu, Sandomierzu, Niepołomicach, Piotrkowie i twierdzy kamienieckiej rozpoczął budowę właściwie od nowa, w różnym stopniu wykorzystując jedynie dużo wcześniejsze średniowieczne zamki. Najbardziej intensywny okres prac budowlanych to druga dekada XVI w., na Wawelu, w Niepołomicach i Wilnie również trzecie dziesięciolecie.

Sieć rezydencji spełniała podwójną funkcję. Służyły one do wzmocnienia aury króla wobec własnych poddanych, owej „wielmożności” czy „wspaniałości” (*magnificentia*), która – co wiemy z wielu prac¹⁰³ – była dla Zygmunta, w ramach kształtowania własnego wizerunku, niezmiernie ważna. Usytuowanie budowli nie wynikało z przypadku – siedziby króla powstały w miejscach ważnych dla monarchii, tam gdzie król, uczestnicząc w sejmach, kontaktował się z poddanymi. Tak było w Piotrkowie oraz w Sandomierzu, Radomiu i Lublinie. Nawet jeżeli nie obradował tam sejm w czasach Zygmunta I, były one miastami parlamentarnymi za czasów Jana Olbrachta, Aleksandra I i Zygmunta II. Wydaje się, że królewski splendor symbolicznie utwierdzony został monumentalną wieżą mieszkalną, na pewno w Piotrkowie i Lublinie, prawdopodobnie również w Radomiu i Wilnie.

¹⁰² *Bon mot* zapisany u Macieja Strykowskiego (Strykowski KPLŻ) i Aleksandra Gwagnina (Gwagnin SED), od początku XVII w. w kontekście tego oblężenia (*Kamieniec* 2001, s. 20; Borek 2000, s. 159–180, tu: s. 164–165; *Kamieniec* 2005, s. 35).

¹⁰³ Mossakowski 2007, s. 19, przyp. 10; Mossakowski 2012, s. 30, przyp. 10. Na temat przymiotów władcy zob.: Zadrozny 2005, s. 9–57; Schmidt 1999.

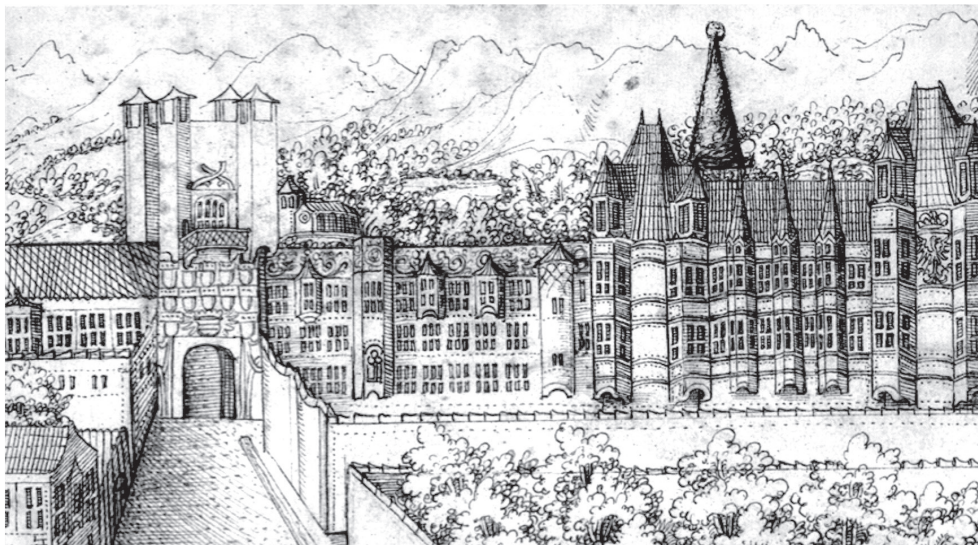
Budowle te powstały w okresie apogeum potęgi Jagiellonów. Po roku 1507 Zygmunt Stary i jego starszy brat Władysław II panowali na gigantycznym obszarze od Bałtyku po Adriatyk, od łżyckiego Budziszyna, części Rzeszy, po prawosławny Smoleńsk na przedpolu Moskwy. Rodzaj zimnej wojny łączył panujących braci z drugą dynastią na drodze do potęgi, już nawet nie europejskiej, lecz światowej – z Habsburgami. Z jednej strony Maksymilian I Habsburg pozorował przyjaźń, doradzając Zygmuntowi nawet w doborze żony, z drugiej – próbował sprowokować konflikt Polski i Węgier z Turcją oraz oplótl państwa Jagiellonów siecią powiązań dyplomatycznych, które mógł w razie potrzeby wykorzystać na ich niekorzyść – nawiązywał kontakty z wielkimi mistrzami Krzyżaków oraz z Iwanem III Moskiewskim. Dopiero utrata Smoleńska w 1514 r. (mimo propagandowo wyzyskanego zwycięstwa pod Orszą) uświadomiła Zygmuntowi, że dalsze eskalowanie napiętej sytuacji politycznej z przeciwnikami na zachodzie, wschodzie i północy było karkołomną grą polityczną. W roku 1515, w czasie tzw. zjazdu wiedeńskiego, doszło do podwójnego ślubu dzieci Władysława II i wnuków Maksymiliana I – czym planowano osłabić konfrontację dwóch dynastii i określić reguły dziedziczenia jednej z nich po wymarciu drugiej. Ale to nie Jagiellonowie mieli stać się królami niemieckimi po ewentualnym wygaśnięciu dynastii Habsburgów, ale Habsburgowie sukcesorami w Czechach i na Węgrzech, gdzie Jagiellonowie już rządili¹⁰⁴. Polityka konfrontacyjna osłabła, ale nie wygasła, o czym świadczą zabiegi dyplomatyczne wokół zakonu krzyżackiego – tzw. wojny pruskiej w latach 1519–1520 i hołdu pruskiego w 1525 r.

Definitywne wycofanie się Jagiellonów, konkretnie Zygmunta Starego, z aspiracji mocarstwowych w Europie Środkowej i Wschodniej nastąpiło po śmierci Ludwika II pod Mohaczem w 1526 r. i przejęciu schedy węgierskiej i czeskiej przez Ferdynanda I, następcę Maksymiliana. Popieranie przez Bonę Sforzę węgierskiego kontrkandydata Habsburgów, Jana Zápolyi, to tylko podzwonne rywalizacji dwóch dynastii o pozycję mocarstwową. Jagiellonowie przegrali walkę o tę dominację i nic już nie stało na przeszkodzie Habsburgom, by okazywać przyjaźń ostatniemu z nich, na wszelki wypadek swatając go z epileptycznymi i nieplodnymi Rakuszkami.

Przywołane tło historyczne uzmysławia, że adresatem opisanej akcji budowlanej Zygmunta Starego były również kraje ościenne – dynastyczną rywalizację rozgrywano na płaszczyźnie sztuk pięknych. Zygmunt ukazywał się w nich jako udziałny władca równy cesarzom – co jest widoczne w ikonografii kaplicy Zygmuntowskiej i fresków loggii na Wawelu¹⁰⁵. Sprowadzając sam, a potem wraz z Boną Sforzą artystów z Włoch, kreował się na nowoczesnego, humanistycznego władcę, znającego najnowsze tendencje w sztuce. Na pewno interesował go Maksymilian i jego postawa wobec działań artystycznych, źródła wykazały posiadanie przez Zygmunta

¹⁰⁴ Baczkowski 1975b.

¹⁰⁵ Morka 2006, s. 89–93; Gieysztor 1969; Mossakowski 1976, s. 349–380; Frey-Stecowa 1995, s. 47–69.

18. Innsbruck, Hofburg, widok od wschodu, rysunek piórkim, 1525–1534, kolekcja grafiki Uniwersytetu w Erlangen

19. Innsbruck, reprezentacyjny wykusz miejskiej rezydencji, tzw. Goldenes Dachl, Niklas Türling d. Ä., 1498–1500

Dürerowskiej *Bramy triumfalnej* w zbiorze króla na Wawelu¹⁰⁶. W drugiej dekadzie XVI w. wyrazem mocarstwowości Polski i Litwy była architektura. Franciszek Włoch, Mistrz Benedykt i Bartolomeo Berrecci tworzyli w ramach świadomego mecenatu artystycznego Zygmunta. W roku 1510 król miał najprawdopodobniej wizję monumentalnej wieloskrzydłowej rezydencji z przewagą nowoczesnych form włoskich, która nie miałaby sobie równej w tej części Europy ani wśród krewnych i sojuszników – Pragi czy Budy Władysława II, ani wśród przeciwników i konkurentów z ambicjami mocarstwowymi – Maksymiliana I w Grazu, Innsbrucku czy Wiedniu lub Iwana III w Moskwie.

Poza wytyczone tutaj ramy merytoryczne artykułu wychodzi pytanie, na ile również dwór Habsburgów konkurował z Jagiellonami. Na pierwszy rzut oka nie znajdujemy tutaj bezpośrednich analogii. Troska Maksymiliana o *image*, o *memoria* nie przekładała się w takim jak u Jagiellonów stopniu na architekturę, lecz przejawiała się w grafice i literaturze. Rezydencje Maksymiliańskie – Hofburg w Wiedniu, Innsbruck (zarówno Hofburg – il. 18, jak i Goldenes Dachl – il. 19), Graz oraz Wiener Neustadt – są wbrew pozorom słabo rozpoznane¹⁰⁷. Dopiero po ich idealnej rekonstrukcji będzie można pokusić się o symetryczne nakreślenie ideowej rywalizacji dwóch dynastii, również na polu sztuki i walki o europejską hegemonię.

¹⁰⁶ „W 1523 r. jeszcze za życia Jana Bonera przysłano z Norymbergii obraz zwany bramą triumfalną, gdzie przedstawione jest drzewo geneologiczne byłego cesarza Maksymiliana, zapłacono 10 florenów i 30 groszy” (*Item vivente adhuc domino olim Joanne Boner missa erat ex Nuremberga imago porta honorum vocata, in qua depictae sunt res gestae et genealogia Maximiliani olim Romanorum imperatoris, constat per gr. 30 fl. 10*), Chmiel WMAZ, s. 28.

¹⁰⁷ Ogólnie: *Kaiser Ferdinand I*. 2003; Polleross 1998, s. 91–148; Polleross 2006, s. 207–233. Do poszczególnych rezydencji zob.: Morscher, Grossmann, Grebe 2004; Boenheim 1893, s. 164–193; Felmayer, Oettinger, Oettinger, Scheicher 1986; Holzschuh-Hofer 2010, s. 257–274; Resch 1997; Schwarz 2010, s. 237–243; Schweller 2004, s. 508–522.

Tomasz Torbus

RESIDENZEN SIGISMUNDS I. ALTEN IM KONTEXT DER DYNASTISCHEN IMAGEPFLEGE

Zusammenfassung

Mit seiner im Jahr 1507 erfolgten Krönung übernahm Sigismund I. der Alte von seinem Bruder Alexander I. mehrere Burgen – Wilna, Krakau und vermutlich auch Lublin – und setzte ihren weiteren monumentalen Ausbau fort. In Radom, Sandomierz, Niepołomice, Piotrków sowie in der Festung Kamieniec wurden die Anlagen im Prinzip neu errichtet, allerdings unter Verwendung – im unterschiedlichen Umfang – älterer mittelalterlicher Burgen an diesen Standorten. Die intensivsten Bauarbeiten lassen sich dabei im zweiten Jahrzehnt des 16. Jh. verzeichnen, im Fall der Burgen auf dem Wawel sowie in Niepołomice und Wilno auch das dritte Jahrzehnt.

Der Ideengeber für den Ausbau von Wawel war Alexander I.; Entwürfe für dieses Projekt lieferte möglicherweise Eberhard aus Koblenz. Als König Sigismund im Jahr 1507 die Obhut über die Baustelle übernahm, überließ er deren Leitung dem eigens zu diesem Zweck engagierten Steinmetzen Franziskus; ihm ist auch der weitere monumentale Ausbau des Königsschlusses zuzuschreiben. Gegen 1510 galt das Konzept eines Kastells mit Arkadenhof als verbindlich – bis zum Jahr 1518 wurden die Laubengänge am West- und am Nordflügel einschließlich der eindrucksvollen Säulen im zweiten Obergeschoss ausgeführt. Der nächste Ausbauschritt umfasste ab 1519 die Errichtung des Ostflügels – dieser größte Flügel von Wawel wurde von Benedikt „Sandomierzanin“ erbaut (nach 1526 zusammen mit Bartholomeus Berrecci).

Die Burg von Wilna, in den Jahren 1610 und 1661 durch Brände zerstört, blieb bis zur dritten polnischen Teilung eine Ruine, anschließend wurde sie abgerissen; in den Jahren 2001–2008 entstand ein Modell der Burg. Trotz Zweifeln bezüglich der Datierung und Zuschreibung galt die Burg von Wilna als eine der Schlüsselinvestitionen im Bauprogramm Sigismunds des Alten, die unmittelbar nach der 1507 erfolgten Krönung begonnen oder vom Vorgänger übernommen wurden. Ihre Form ähnelt den Ein- und Zweiflügelanlagen mit dominierendem Donjon, die sich in Radom, Lublin oder Sandomierz befinden; zu einer Hommage an die Wawel-Residenz mit ihren Loggien wird sie erst nach 1544, als sie während der Herrschaft Sigismund Augusts ihre bis Ende des 18. Jh. einen monumentalen Ausbau erfuhr und eine Gestalt annahm, die auch auf den Aquarellen von Franciszek Smuglewicz (1785) verewigt wurde.

In den Jahren 1511–1521 entstand ein „Turm in der Art einer Burg“ – „*turris in modum arcis*“ – ein Wohnturm in der Sejm-Stadt Piotrków Trybunalski, im Land Sieradz, zwischen Großpolen und Kleinpolen gelegen. Sein Erbauer war Meister

Benedikt, der später den Ostflügel von Wawel einschließlich dessen berühmter Portale errichten sollte. In den Quellen wurde Benedikt zum ersten Mal im Kontext von Piotrków erwähnt.

Anders als bisher vermutet, ließ Sigismund der Alte auch in seinen anderen Residenzen Wohntürme errichten. So wurde auch die alte Burg von Kasimir dem Großen in Radom in den Jahren 1510–1515 gründlich umgebaut. Am Ort der Parlamentssitzung von 1505 entstanden somit der aus den letzten Ausgrabungen bekannte einzelne Flügel sowie ein Wohnturm vom Typus des Donjons von Piotrków. Der Ausbau erfolgte höchstwahrscheinlich nach 1510, nachdem Mikołaj Szydłowiecki das Amt des Starosten von Radom übernommen hatte.

Im zweiten Jahrzehnt des 16. Jh. wurde auch die Burg in Lublin ausgebaut. Einer Bildquelle von 1564 zufolge bestand die Jagiellonenburg aus einem breiten Wohnturm in der Südwestecke, in dessen zweitem Obergeschoss die Residenz des Königs untergebracht war, sowie aus einem Verbindungstrakt und einem monumentalen Torbau.

In Sandomierz existierten schon während der Herrschaftszeit Kasimirs IV. eine zweiflügelige Anlage in L-Form, ein freistehender Bergfried sowie querstehende Bastei in der Südwestecke. Ein neuzeitlicher Umbau lässt sich in den Jahren 1513–1514 nachweisen: nach einer Baukatastrophe sollte der König eine Entscheidung treffen, in welcher Form der Bau fortgesetzt wird. Der nächste Quellenhinweis bezüglich Sandomierz stammt aus dem Jahr 1521 – die Bauarbeiten wurden damals von Meister Benedikt geleitet. Die Arbeiten wurden erst von Sigismund August wiederaufgenommen, jedoch auch er war trotz drei intensiven Bautappen (1546, 1558–1562, 1564–1566) nicht im Stande, das Konzept der dreiflügeligen Residenz zu vollenden. Die heutige einflügelige Anlage enthält architektonisches Detail, das sich stilistisch zweifellos mit Benedikt in Verbindung bringen lässt.

Auch in Niepołomice übernahm Sigismund der Alte eine ältere Zweiflügelanlage. Erhalten haben sich Baurechnungen für Niepołomice, die von Boner in den Jahren 1525–1526, 1530–1532 und 1535 verzeichnet wurden – sie sind relativ gering und deuten kaum auf einen Neubau hin, sondern viel mehr auf den Umbau des Ost- und Südflügels. Die Vollendung des vierflügeligen Kastells lässt sich mit dem letzten Jagiellonen, Sigismund II., in Verbindung bringen und ist – den Rechnungen und den darin verzeichneten immensen Summen im Zusammenhang mit dem Bau zufolge – in die Jahre 1548–1570 zu datieren.

Zu Sigismunds Stiftungen gehörte zweifellos die Burg in Kamieniec Podolski, allerdings nicht als königliche Residenz sondern als ein hochrangiges militärisches Objekt. Mit ihrer Erbauung begann man um Wende der Regierung Alexanders I. und Sigismund des Alten. Das Ergebnis war eine der wichtigsten Festungen, die in der frühen Neuzeit gegen die Osmanen entstanden und die auch oft in einem Zug mit La Valetta auf Malta genannt wird. In der Zeit Sigismunds I. präsentierte sich die Burg von Kamieniec als heterogenes Konglomerat von Bauten aus verschiedenen Epochen, die *summa summarum* noch fest in der mittelalterlichem Bauart

verwurzelt waren. Die vertikalen Elemente, Türme und Basteien hatten einen Wehrcharakter, was noch ein Zeichen der Kriegskunst aus der Zeit vor der Verbreitung der Feuerwaffen war.

Das Netz der Residenzen hatte eine doppelte Funktion. Sie dienten der Konsolidierung der königlichen Autorität, der Betonung jener „magnificentia“, gegenüber den Untertanen in den Städten, in denen seit dem 15. Jh. der Sejm veranstaltet wurde. Wie es scheint, wurde Glorifizierung des Herrschers auf symbolische Weise durch den Bau monumentaler Wohntürme visualisiert, mit Sicherheit in Piotrków und Lublin, vermutlich auch in Radom und Wilna.

Diese Bauten entstanden in einer Zeit, als die Jagiellonen auf dem Gipfel ihrer Macht waren. Nach 1507 beherrschten Sigismund der Alte und sein älterer Bruder Wladislaw II. ein riesiges Areal von der Ostsee bis zur Adria. Im Jahr 1510 schwebte dem König vermutlich eine Vision einer monumentalen mehrflügeligen Residenz mit mehrheitlich modernen italienischen Formen, die in diesem Teil von Europa keine Parallelen aufweisen würde, weder unter Verwandten und Verbündeten – in Prag oder Buda Wladislaws II., noch unter Konkurrenten mit Herrschaftsansprüchen – in Graz, Innsbruck oder Wien Maximilians I. oder bei Iwan III. in Moskau. Die Anfänge der Bauaktivitäten Sigismund des Alten fallen in die Zeit vor dem Wiener Kongress von 1515 – in den Zeitraum der stärksten Konkurrenz zwischen den Jagiellonen und den Habsburgern, diese Rivalität spiegelt sich auch in den unternommenen Baumaßnahmen wieder. Als Vergleich würden sich in diesem Zusammenhang die Residenzen Maximilians anbieten, sie sind allerdings trotz allen Anscheins schlecht erkennbar. Erst nach ihrer vollständigen Rekonstruktion könnte man versuchen, von beiden Seiten das Bild einer ideellen Konkurrenz zweier Dynastien zu skizzieren, die auch auf dem Gebiet der Kunst um Hegemonie kämpften.